

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра української мови, літератури та методики навчання

ФОРМУВАННЯ СИНТАКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ 9-Х
КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ

Магістерська робота

зі спеціальності: 014.01 Середня освіта

(Українська мова і література)

студента 61-2У групи

факультету філології та історії

Москаленка Владислава Вікторівича

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук, доцент,

завідувач кафедри української мови,

літератури та методики навчання

Гоголь Наталія Валеріївна

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СИНТАКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ 9-Х КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ.....	9
1.1. Синтаксична компетентність як базове поняття компетентнісного підходу до вивчення мови.....	9
1.2. Проблема статусу безсполучникового складного речення в сучасній лінгвістиці.....	20
1.3. Синтаксичні підходи до класифікації безсполучникових складних речень.....	30
Висновки до першого розділу.....	38
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНА СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ СИНТАКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ 9-Х КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ.....	40
2.1. Аналіз чинних програм, підручників у контексті дослідження.....	40
2.2. Принципи, методи і прийоми вивчення безсполучникових речень..	52
2.2. Система вправ і завдань із синтаксису безсполучникових речень....	64
Висновки до другого розділу.....	79
ВИСНОВКИ	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	85
ДОДАТКИ.....	94

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасні процеси глобалізації світу, технологізації й інформатизації суспільного життя, а також інноваційні вектори в розвитку політики, економіки, соціокультурної сфери висувають нові вимоги до освітньої системи.

Необхідність модернізації сучасної освіти спонукає педагогічну спільноту до пошуку різноманітних способів реалізації *компетентнісного підходу в навчанні*. Сьогодні здебільшого акцентують увагу на результаті навчання, що розглядається не просто як сума засвоєння інформації, а й як здатність особистості діяти в різних проблемних ситуаціях, застосовувати досвід успішної діяльності в певній сфері. Адже компетентність – це здатність робити, уміння використовувати знання. Компетентна в певній галузі людина має відповідні знання й здібності, що дозволяють їй обґрунтовано обмірковувати проблему й ефективно діяти в цій сфері.

Реформування загальної середньої освіти передбачає модернізацію змісту освіти, що ґрунтується на компетентнісному підході до навчання й орієнтується на здобуття учнями вмінь і навичок, необхідних сучасній людині для успішної реалізації в професійній діяльності, особистому житті, громадській активності, про що свідчать нормативно-правові джерела, зокрема Закон України «Про освіту», Концепція нової української школи, Державна національна програма «Освіта (Україна XXI століття)», Національна доктрина розвитку освіти в Україні, Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, Концепція мовної освіти загальноосвітньої школи.

Вагомі напрацювання в напрямку розробки компетентнісно орієнтованого навчання української мови як найефективнішої технології її опанування здійснено в наукових студіях М. Вашуленка, Н. Бондаренко, Л. Мацько, О. Горошкіної, Н. Голуб, С. Карамана, П. Дудика, В. Нищети,

С. Омельчука, М. Пентилюк, В. Сидоренко, І. Хом'яка, Л. Мамчур, О. Семенов, Т. Симоненко та інших науковців.

Значну кількість наукових розвідок присвячено різним аспектам формування *фахової компетентності* учнів загальноосвітніх шкіл та студентів ЗВО: Н. Сіранчук («Формування лексичної компетентності в учнів початкових класів на уроках української мови»), Л. Мамчур («Перспективність і наступність у формуванні комунікативної компетентності учнів основної школи»), В. Ницета («Методика формування риторичної компетентності учнів основної школи в процесі навчання української мови»), К. Климова («Формування мовнокомунікативної професійної компетентності студентів нефілологічних спеціальностей педагогічних університетів»), Т. Симоненко («Формування професійної мовнокомунікативної компетенції студентів філологічних факультетів»), Т. Горохова («Формування граматичної компетентності майбутніх учителів української мови та літератури на засадах текстоцентричного підходу») та ін.

Особливо важливе значення в реаліях сьогодення посідає процес формування синтаксичної компетентності як однієї з предметних компетентностей у системі знань, умінь і навичок здобувачів освіти, оскільки синтаксис перебуває на вершині ієрархії мовних рівнів і повною мірою реалізує комунікативну функцію мови.

Питання синтаксичної компетентності було предметом наукових досліджень Т. Тютюми («Формування синтаксичної компетентності майбутніх учителів української мови і літератури з використанням інформаційно-комунікаційних технологій»), Т. Кушнір («Формування граматичної компетентності учнів 8–9 класів у процесі вивчення синтаксису»), І. Кухарчук («Комунікативно-діяльнісний підхід до вивчення синтаксису у мовній освіті вчителів української мови та літератури»), А. Ярмолюк («Проблема формування синтаксичної компетентності учнів 9-х класів на уроках української мови»), В. Сидоренко («Формування синтаксичної й пунктуаційної компетентностей учнів 8-9 класів засобами

технології кооперативного навчання»), Н. Баранник («Удосконалення синтаксичної компетентності студентів-філологів засобами самостійної роботи») та ін.

Теоретичним підґрунтям формування синтаксичної компетентності стали наукові праці відомих вітчизняних і зарубіжних *лінгвістів* (І. Вихованця, К. Городенської, Н. Гуйванюк, А. Загнітка, М. Плющ, К. Шульжука, І. Слинька, О. Пономаріва, М. Каранської, В. Белошапкової, М. Поспелова та ін.), що дозволили описати граматичну природу, синтаксичну форму та синтаксичне значення безсполучникових складних речень, з'ясувати особливості інтонації, проаналізувати синтаксичні підходи до класифікації безсполучникових речень. У ході аналізу дидактичної і лінгводидактичної літератури (О. Пометун, Н. Бондаренко, Н. Голуб, О. Горошкіна, Т. Груба, Н. Дика, О. Караман, С. Караман, В. Сидоренко та ін.) було з'ясовано переваги компетентнісного підходу в освіті, визначено ключові поняття дослідження (компетенція, компетентність, мовна компетентність, синтаксична компетентність).

Вищеперераховане дає можливість констатувати, що незважаючи на значний доробок наукових, науково-методичних праць, на сьогодні в лінгводидактиці відсутнє спеціальне дослідження, присвячене проблемі формування синтаксичної компетентності учнів 9-х класів у процесі вивчення безсполучникових складних речень, що й визначає її **актуальність**.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й розробити методичну систему формування синтаксичної компетентності в учнів 9-х класів у процесі вивчення безсполучникових складних речень.

Відповідно до теми й мети дослідження визначено **такі завдання**:

1) на основі аналізу лінгвістичної та методичної літератури з проблеми дослідження визначити теоретичні засади формування синтаксичної компетентності в учнів 9-х класів у процесі вивчення безсполучникових складних речень;

2) розкрити сутність ключових понять дослідження: «компетентнісний підхід», «компетенція», «компетентність», «синтаксична компетентність»;

3) з'ясувати лінгвістичний статус безсполучникових складних речень у синтаксичній науці та особливості їх формально-граматичної та семантико-синтаксичної організації;

4) висвітлити класифікацію безсполучникових речень у науковій літературі;

5) проаналізувати зміст навчально-методичного забезпечення процесу формування синтаксичної компетентності в дев'ятикласників;

6) описати принципи, методи і прийоми вивчення синтаксичних одиниць;

7) розробити систему вправ і завдань для формування синтаксичної компетентності в учнів 9-х класів під час вивчення безсполучникового складного речення.

Об'єктом дослідження є процес вивчення безсполучникового складного речення в 9-х класах.

Предмет дослідження – форми, методи, прийоми, засоби формування синтаксичної компетентності в учнів 9-го класу в процесі вивчення безсполучникових речень.

Для досягнення мети дослідження і розв'язання поставлених завдань використано такі методи: *теоретичні* (аналіз, синтез, узагальнення й систематизація лінгвістичної, дидактичної, методичної літератури з теми дослідження; аналіз законодавчих документів, довідкової літератури, навчальних, методичних, періодичних джерел; *порівняльно-зіставний* (для порівняння лінгвістичної, педагогічної, методичної літератури, законодавчих документів та програм); *метод теоретичного моделювання* (розроблення системи вправ і завдань для формування в дев'ятикласників синтаксичної компетентності у процесі вивчення безсполучникового складного речення).

Наукова новизна визначається тим, що в магістерській роботі здійснено спробу удосконалити методику формування синтаксичної компетентності учнів у процесі вивчення безсполучникових складних речень, розроблено систему вправ і завдань, спрямованих на формування мовно-мовленнєвих умінь і навичок учнів із синтаксису безсполучникового речення.

Теоретична значущість дослідження полягає в більш глибокому й системному аналізі проблеми формування синтаксичної компетентності в учнів основної школи під час навчання синтаксису безсполучникового складного речення.

Практичне значення магістерської роботи: результати дослідження сприятимуть подальшому розробленню окреслених проблем, можуть бути використані в практиці роботи закладів загальної середньої освіти на уроках української мови, а також викладачами та студентами філологічних факультетів під час вивчення методики української мови загалом і синтаксису складного речення зокрема.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні положення і висновки дослідження обговорювалися на звітній науково-практичній конференції здобувачів фахової передвищої, вищої освіти та молодих учених «*Освіта і наука XXI століття: молодіжний вимір*» (2023 р., м.Глухів); V Всеукраїнській студентсько-викладацькій науково-практичній інтернет-конференції з міжнародною участю «*Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні*» (16 лютого 2023 року, Глухівський НПУ ім. О. Довженка); XIV Всеукраїнській студентсько-викладацькій науково-практичній конференції «*Мова й література у проєкції різних наукових парадигм*» (21 квітня 2023, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»); Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «*Актуальні проблеми лінгвістики та лінгводидактики*» (11 травня 2023 р., Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини); звітній науково-практичній

конференції викладачів, докторантів, аспірантів та молодих учених, здобувачів вищої та фахової передвищої освіти «*Наука та освіта в умовах війни: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка*» (23-24 травня 2023 р., Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка»); Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «*Арватівські читання – 2023*», присвяченій 95-річчю від дня народження академіка Ф. С. Арвата (17 травня 2023, м. Ніжин); XIII Міжнародній інтернет-конференції молодих учених і студентів «*Глухівські читання – 2023. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук*» (м. Глухів, 6-8 грудня 2023 р.).

За результатами конференції надруковано тези: Москаленко В. В. Аналітичні й синтетичні вправи як засіб формування синтаксичної компетентності учнів. *Глухівські читання–2023. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук* : Збірник матеріалів XIII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / За заг. ред. А.С. Полякова. Глухів, 2023. С. 176–178.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури (88 позицій) та 3 додатків. Загальний обсяг дослідження – 105 сторінок, із них 84 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СИНТАКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ 9-Х КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

1.1 Синтаксична компетентність як базове поняття компетентнісного підходу до вивчення мови

Трансформаційні процеси, що нині відбуваються в суспільстві, дотичні всіх сфер його діяльності, й освітньої зокрема, яка є основою формування світогляду особистості, активного учасника колективного життя, який уміє самостійно здобувати знання, орієнтуватися в безмежному інформаційному просторі, вибирати відомості, необхідні для власного розвитку, і доречно використовувати їх у житті [88]. Інновації, що активно відбуваються у світовій та європейській освіті, спричинили реформування української освіти в цілому, й української мови зокрема, що відповідно викликало зміну мети й завдань, удосконалення змісту курсу. На необхідність оптимізації освітнього процесу орієнтують такі законодавчі та нормативні документи, як (Закон України «Про повну загальну середню освіту» [33], Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року [39], Державний стандарт базової середньої освіти [24], освітні програми з української мови [78] тощо).

У Пояснювальній записці Програми для загальноосвітніх навчальних закладів «Українська мова 5-9 кл.» визначено *мету навчання української мови* – формування компетентного мовця, національно свідомої, духовно багатой мовної особистості. Пріоритетом удосконалення мовної освіти, одним із напрямів її осучаснення, як наголошено в Державному стандарті базової середньої освіти [24] та чинній програмі з української мови [78], є реалізація

компетентнісного, особистісно орієнтованого та діяльнісного підходів у навчанні української мови, які спрямовані на *формування в учнів компетентностей*, що сприятимуть успішному формуванню вмінь і навичок вільно, комунікативно виправдано користуватися засобами мови в усіх видах мовленнєвої діяльності.

Комплексний аналіз дидактичних, лінгводидактичних праць дає змогу констатувати, що сучасні дослідники неоднозначно й багатовекторно характеризують проблему компетентнісного підходу в сучасному освітньому процесі.

Студіювання джерел із проблеми дослідження засвідчило, що науковці визначають *компетентнісний підхід* як ключову методологію модернізації системи освіти (В. Сєриков); як сукупність загальних принципів визначення цілей освіти, відбору змісту освіти, організації освітнього процесу та оцінки освітніх результатів (О. Лебедев); як сукупність інструментальних засобів досягнення цілей (векторів освіти), якими є принципово нові метаосвітні конструкти: компетентності, компетенції та метаякості (Е. Зеєр); як вимогу часу (О. Ляшенко, О. Топузов) та ін.

Основоположною ідеєю методології компетентнісного підходу, на думку Г. Шевченко, є концептуальна ідея, сутність якої полягає в необхідності заміни традиційного репродуктивного навчання *творчо-дієвим*, яке дозволить оволодіти знаннями, уміннями, навичками, сприятиме особистісному розвитку здобувачів освіти, самоактуалізації та самовдосконаленню особистості [84].

Слушним у цьому аспекті є зауваження В. Химинця, який стверджує, що *традиційна система освіти* акцентувала основні зусилля на набутті знань, умінь і навичок, що істотно абсолютизувало знання й сформувало знаннєвий підхід до навчання. Основна увага при цьому фокусувалася на самих знаннях, а те, для чого вони потрібні, залишалось поза увагою [82].

Отже, з вищевикладеного зрозуміло, що компетентнісний підхід переміщує акценти з процесу накопичення нормативно визначених знань,

умінь і навичок майбутніх фахівців у площину формування й розвитку здатності практично діяти й творчо застосовувати набуті знання і досвід у різних ситуаціях.

В українській і світовій лінгводидактиці *компетентнісний підхід* розглядається як своєрідний орієнтир, що спрямовує професійну діяльність учителя на досягнення головної мети мовної освіти – *виховання мовної особистості*, яка володіє системою знань, комунікативних умінь і навичок, які в подальшому забезпечать їй високий рівень спілкування в різних життєвих ситуаціях [57, с.113].

Означений аспект передбачає набуття здобувачами освіти знань, умінь і навичок вільного володіння мовою як інструментарієм мислення й комунікації, а в кінцевому результаті – формує мовну особистість [36, с. 56].

На думку більшості дослідників, компетентнісний підхід до навчання української мови поряд із особистісно орієнтованим, когнітивно-комунікативним, функційно-стилістичним вважається одним із основних у процесі підготовки компетентного фахівця, конкурентоздатного не лише на національному, а й на світовому ринках праці, який має ґрунтовну практичну підготовку, професійні й особистісні якості, організаторські здібності, уміння приймати рішення і брати на себе відповідальність, володіє необхідними *комунікативними якостями*.

Процес формування мовної особистості закладається в школі. Тому в формування комунікативної компетентності справді є нагальною потребою сучасної мовної освіти, а компетентнісний підхід до навчання української мови, на думку М. Пентилюк, є одним із актуальних [58, с. 50].

Ключовими категоріями означеного підходу є поняття «компетентність» і «компетенція», які в наукових студіях розглядаються досить активно, проте неоднозначно й до сьогодні не мають чітко визначеного змісту та визначення. Труднощі дефініювання означених термінів спричинені багатозначністю лексем: *компетенція* – 1) добра обізнаність із чим-небудь; 2) коло повноважень якої-небудь організації,

установи чи особи. *Компетентність* – властивість від компетентний: 1) який має достатні знання в якій-небудь галузі, із чим-небудь добре обізнаний, тямущий; 2) який ґрунтується на знаннях, кваліфікований; 3) який має певні повноваження, повноправний [70, с. 25.; 11, с].

У спеціальній літературі вказано, що складовими будь-якої *компетенції* є знання, вміння, ставлення та навички. О. Ткачук зауважує, що поняття *компетенція* сприймається як похідне, вужче від поняття компетентність. Це соціально закріплений освітній результат [76, с. 156].

Авторитетною в наукових колах є дефініція поняття «*компетентність*» О. Пометун, яка стверджує, що це складна *інтегрована характеристика особистості*, під якою розуміють набір знань, умінь, навичок, ставлень, що дають змогу ефективно діяти або виконувати певні функції, забезпечуючи розв’язання проблем і досягнення певних стандартів у галузі професії або виді діяльності [64].

Цікавою в цьому аспекті є думка англійського психолога Дж. Равена, який також вважає, що *компетентність* – це специфічна здатність, необхідна для ефективного виконання конкретної дії в конкретній предметній галузі, що містить вузькоспеціальні знання, особливі предметні навички, способи мислення, а також розуміння відповідальності за свої дії.

Отже, як бачимо, учені вважають компетентність *інтегральною якістю особистості*, що виявляється в загальній здатності та готовності до діяльності. В основу цієї категорії покладено знання й досвід, набуті в процесі навчання й орієнтовані на подальшу самостійну діяльність. Отже, поняття компетентності вважається ширшим за поняття знання, або вміння, або навички, оскільки містить не тільки когнітивну (знання) й операційно-технологічну (вміння) складові, а й мотиваційну, етичну (ціннісні орієнтації), соціальну та поведінкову.

У методиці мови поняття *компетенція* і *компетентність* чітко розмежовує Н. Бібік, наголошуючи на похідному, вужчому характері *компетенцій*: компетентності є метарівнем сформованих знань, що в

інтегрованому вигляді представляють соціально закріплені освітні результати – компетенції, які досягаються не тільки засобами змісту освіти, але й соціальної взаємодії [37, с. 47-48].

Професор М. Пентилюк вважає, що ці два поняття співвідносяться як загальне і конкретне, *компетентність* може мати людина, яка має конкретні знання в певній галузі [58, с. 3]. Дослідниця зауважує, що «*компетенція*» – це система знань, а «*компетентність*» – володіння знаннями, *компетенцією*, тобто «*компетенція*» – це комплекс знань про мову й мовлення, їх функції в суспільстві, виражальні засоби, що характеризують лексичне, граматичне і стилістичне багатство мови.

Погоджуємося з поглядами О. Савченко на те, що *компетентність* як *інтегрована здатність особистості* з'являється в процесі навчання й охоплює знання, уміння й навички, досвід, цінності, ставлення, що можуть цілісно реалізуватись у процесі конкретної навчальної ситуації» [36, с.53].

Результати аналізу наукових підходів на ключові поняття компетентнісного підходу дозволяють стверджувати, що компетентність часто пояснюють через основоположну категорію здатність (уміння, готовність) діяти на основі здобутих знань: 1) компетентність – це здатність особистості діяти» (С. Бондар) [8, с. 9]; 2) це «відкрита динамічна система, яка відображає *готовність* спеціаліста виконувати діяльність у певних галузях» (І. Бевзюк) [4, с. 51]; 3) це інтегральна властивість особистості, що характеризує її прагнення і здатність (готовність) реалізувати свій потенціал (знання, уміння, досвід, особистісні якості та ін.) для успішної діяльності в певній галузі (Ю. Татур). Дослідники вважають, що ***структурний склад компетентності*** містить такі складові: *когнітивну* (знання) й *операційно-технологічну* (вміння), *мотиваційну*, *етичну* (ціннісні орієнтації), *соціальну* та *поведінкову*. Усі вони сприяють успішному виконанню певного завдання, досягненню поставленої мети.

У сучасній міжнародній і вітчизняній освітній теорії та практиці компетентнісного підходу до змісту освіти спостерігаються спроби розробити *певну систему компетентностей* на різних рівнях змісту:

- *«надпредметні» компетентності* («базові», «ключові») – можуть бути представлені у вигляді «парасольки» над усім процесом навчання;
- *загальнопредметні компетентності* – їх набуває учень упродовж вивчення того чи іншого предмета освітньої галузі у всіх класах середньої школи;
- *спеціально-предметні*, набуваються у процесі вивчення певного предмета протягом конкретного навчального року або ступеня навчання [63].

Важливу роль у формування ключових і міжпредметних компетентностей виконують *предметні компетентності*. Для нашого дослідження предметом зацікавлення є мовна (лінгвістична) компетентність. З лінгвістичного погляду мовну компетентність визначають як певний обсяг знань про мову і здатність користуватися ними.

Наприклад, Т. Гнаткович вважає, що *мовна компетенція* – це глибоке *опанування знаннями* з лексики, словотвору, граматики (морфології та синтаксису), фонетики й правопису виучуваної мови та формування на їх основі *відповідних умінь і навичок*: фонетичних, лексичних, словотвірних, орфографічних, пунктуаційних, графічних та каліграфічних, граматичних (морфологічних і синтаксичних), що пов'язані з будовою слова, частинами мови, конструюванням текстів. Мовна компетентність передбачає знання одиниць мови, правил їх побудови, поєднання й функціонування, різнорівневих зв'язків між ними [17, с.59].

Н. Мордовцева стверджує, що рівнева система будови мови визначає *структуру мовної компетентності*, яка складається з фонетичної, правописної, лексичної, граматичної та інших компетентностей [52]. Отже, мовна компетентність виявляється у засвоєнні категорій та одиниць мови,

вивченні системно-структурних утворень семантичного, синтаксичного, морфологічного, фонологічного характеру, необхідних для розуміння й побудови мовлення (Рис.1).

Рис. 1. Структура мовної компетентності

Дещо іншу *структуру лінгвістичної компетентності* представляє С. Корнієнко, виділяючи чотири її складові: 1) знання мовних одиниць і правил їх поєднання; 2) правила творення граматичних форм; 3) обсяг і точність володіння лінгвістичними компонентами; 4) здатність будувати речення за допомогою засвоєних мовних умінь [39]. Отже, зміст *мовної компетентності* визначається практичним оволодінням українською мовою, її словниковим запасом і граматичним ладом, знанням норм і правил сучасної української літературної мови та дотриманням їх в усних і писемних висловленнях, умілим їх використанням в процесі мовлення. Тому, здобуваючи знання, учень має бути скерований, зорієнтований на набуття досвіду застосування їх у вигляді сформованих умінь і навичок у різноманітних життєвих ситуаціях.

Важливим складником у структурі предметної мовної компетентності є *синтаксична компетентність*, яка передбачає досконале володіння учнями системою синтаксичних одиниць, категорій та норм їх творення й функціонування. Саме на рівні синтаксису найповніше відбувається реалізація компетентнісного підходу під час навчання мови й формування *комунікативної компетентності*, під якою розуміють здатність успішно

користуватися мовою (усіма видами мовленнєвої діяльності) для пізнання, комунікації.

Слід зауважити, що поняття синтаксичної компетентності в лінгвометодиці на сьогодні недостатньо вивчене. Означена проблема висвітлювалася в дисертаційній роботі Т. Тютюми, яка дослідила особливості формування синтаксичної компетентності майбутніх учителів української мови і літератури з використанням інформаційно-комунікаційних технологій [77] та в публікаціях В. Сидоренко, А. Ярмолюк [68; 88] (формування синтаксичної компетентності учнів 8-9 класів) та Н. Баранник [2] (удосконалення синтаксичної компетентності студентів-філологів засобами самостійної роботи).

Узагальнення теоретичних напрацювань з означеної проблеми дало змогу з'ясувати, що *синтаксична компетентність* належить до основних предметних компетентностей у системі мовних знань, умінь і навичок, якими учні послуговуються в різних ситуаціях комунікативного дискурсу, що передбачає їхню здатність користуватися усною й писемною літературною мовою, послуговуватися необхідним арсеналом синтаксичних мовних одиниць різних структурних рівнів, синтаксичних конструкцій певних видів і сполучних засобів (сполучникові, безсполучникові, складносурядні, складнопідрядні, складні речення з різними видами зв'язку та ін.) з урахуванням функціонально-стильових різновидів мовлення відповідно до теми, мети, ситуації спілкування, провідних жанрів комунікації тощо» [68, с. 8].

А. Ярмолюк зазначає, що синтаксична компетентність передбачає «знання синтаксичних засобів мови різних структурних рівнів, уміння розпізнавати їх будову та смисл, правильно й комунікативно доцільно використовувати в різних мовленнєвих ситуаціях словосполучення, речення, ССЦ, текст, синтаксичні конструкції різних видів і сполучних засобів з урахуванням функційно-стильових різновидів мовлення відповідно до теми, мети, ситуації спілкування, провідних жанрів комунікації» [88, с.8].

Т. Кушнір, описуючи синтаксичну компетентність як складову граматичної виділила її практичну сторону. На думку дослідниці, синтаксична компетентність є *здатністю користуватися* синтаксичними поняттями; *оперувати* знаннями про основні форми реалізації відношень між підметом і присудком, основні ознаки синтаксичної структури речення, типи та класифікаційні ознаки речень, способи вираження головних і другорядних членів речення, структурно-семантичні типи речень, а також стилістичну роль синтаксичних одиниць [46, с. 78].

Т. Тютюма в дисертаційному дослідженні розглядає термін «*синтаксична компетентність майбутніх учителів української мови і літератури*» і витлумачує його як набуту особистісну здатність вільно *оперувати* теоретичними відомостями з синтаксису української мови, *класифікувати* та визначати функції синтаксичних одиниць, *аналізувати* їх стилістичні функції у текстах різних стилів; *розмежовувати* синкретичні члени речення, визначати ускладнювальні компоненти речення; *наводити приклади* конструкцій із відповідним мовним явищем; *застосовувати* методи синтаксичного аналізу; доцільно *використовувати* синтаксичні одиниці та конструкції різних рівнів під час комунікації, добирати варіантні синтаксичні одиниці для урізноманітнення мовлення з огляду на їх виражальні потенції; *обґрунтовувати* вживання розділових знаків за допомогою пунктуаційних правил [77].

На основі узагальнень наукових підходів робимо висновок, що **синтаксична компетентність** – це комплекс: 1) знань про синтаксичні одиниці, їх структурно-граматичні, інтонаційні та стилістичні особливості, 2) умінь і навичок будувати ефективну мовленнєву поведінку, 3) комунікативного досвіду використання синтаксичних одиниць, 4) сформованих цінностей, що виявляються в усвідомленні ролі мови в становленні особистості.

Зважаючи на предмет нашого дослідження, конкретизуємо структурні компоненти синтаксичної компетентності учнів у процесі вивчення безсполучникових складних речень:

1) **мотиваційно-ціннісний** – усвідомлення значення безсполучникового складного речення для подальшої навчальної діяльності, спрямованість на здобуття результатів навчання;

2) **когнітивний** – опанування теоретичними знаннями про сутність безсполучникового складного речення; смислові відношення між його частинами, особливості інтонування, систему розділових знаків; стилістичний потенціал безсполучникових речень;

3) **діяльнісний** – уміння знаходити в тексті безсполучникові складні речення; *визначати* основні ознаки, смислові відношення між частинами безсполучникових складних речень; *розмежовувати* безсполучникові складні речення й сполучникові (складносурядні й складнопідрядні); *розрізняти* види безсполучникових складних речень за характером синтаксичних і смислових зв'язків між частинами їх; *правильно інтонувати* безсполучникові складні речення; грамотно ставити розділові знаки між частинами безсполучникового складного речення та *обґрунтовувати* їх; *знаходити* і *виправляти* пунктуаційні помилки на вивчені правила; *аналізувати* й *порівнювати* виражальні можливості безсполучникових складних речень із синонімічними синтаксичними конструкціями в невеликих текстах розмовного, публіцистичного й художнього стилів; *здійснювати* синтаксичний аналіз безсполучникового речення; *правильно будувати* безсполучникові складні речення з різними смисловими відношеннями між частинами їх; *добирати* до них синтаксичні синоніми;

4) **особистісно-професійний** – уміння репрезентувати себе в мовленнєвій діяльності, демонструвати досвід прояву компетентності в різноманітних стандартних та нестандартних ситуаціях.

Рис.2 Структурні компоненти синтаксичної компетентності учнів у процесі вивчення безсполучникових складних речень:

Отже, у результаті теоретичного осмислення й аналізу інтерпретацій поняття синтаксична компетентність можемо підсумувати, що в науковій літературі немає чіткого визначення цього поняття, проте систематизація наукових поглядів дозволила констатувати, що **синтаксична компетентність** – це особистісна здатність мовця вільно оперувати системними знаннями синтаксичного рівня мови для комунікативно доцільного їх використання в мовленнєвій діяльності в різноманітних ситуаціях спілкування для розв'язання мовленнєво-розумових проблемних завдань.

1.2. Проблема статусу безсполучникового складного речення в сучасній лінгвістиці

Важливе місце в курсі навчання української мови в основній школі належить синтаксису. В організації неперервної мовної освіти синтаксис речення має вершинний характер. Комунікативний аспект спілкування залежить не тільки від активного словникового запасу мовця, але й від опанування синтаксичної будови мови як засобу спілкування, від оволодіння закономірностями сполучуваності слів і побудови речень, вміння комунікативно доцільно користуватися ними в різних мовленнєвих ситуаціях [87].

У синтаксичній будові української мови найповніше виявляються способи й засоби мовотворчої діяльності її носіїв і користувачів. Тільки на синтаксичному рівні (вершинному) всі мовні одиниці фонетичної, лексичної, фразеологічної і морфологічної підсистем мови стають мовленнєвими одиницями, стилістично (функціонально) самодостатніми, здебільшого комунікативно довершеними [85].

Саме речення як основна конструктивна і комунікативна одиниця мови містить у собі ключ до вирішення багатьох фундаментальних і прикладних проблем. Опис, функціонування та особливості використання

речення у мовленні є предметом дослідження сучасної мовознавчої і лінгводидактичної науки.

Кожна синтаксична одиниця відзначається багатогранністю та різноманітністю ознак і властивостей, що характеризують її структуру семантику, особливості функціонування в мовленні. Для осмислення їх необхідні вміння аналізувати, зіставляти факти, робити узагальнення і висновки [87].

Речення – це граматично оформлена за законами певної мови цілісна одиниця, що є основним засобом формування, формулювання та вираження думки. У реченні висловлюється як відношення до дійсності, так і ставлення мовця до неї. Із граматичного погляду речення становить собою внутрішню єдність слів і словосполучень, що стають членами речення, порядок їх розташування та інтонацію.

У синтаксичній традиції речення поділяються на прості й складні, відмінність між ними простежується на структурному рівні.

Просте речення, за І. Вихованцем [13, с. 9] – це предикативна синтаксична одиниця, що формується однією парою головних членів (підметом і присудком) або одним головним членом (не диференційованим на підмет і присудок) і співвідноситься з ситуацією мовлення. **Складне речення** – це синтаксична одиниця, компонентами якої виступають предикативні одиниці (прості речення), поєднані певним синтаксичним зв'язком.

К. Шульжук зазначає, що предикативні частини складного речення являють собою структурну, семантичну та комунікативну єдність [85, с. 209].

Складне речення порівняно з простим належить до одиниць вищого порядку, поєднаних між собою сполучниковим або ж безсполучниковим синтаксичним зв'язком [85, с.209].

Порівняно з простим реченням складне належить до одиниць вищого порядку, оскільки складається з двох і більше предикативних одиниць, побудованих за моделлю звичайних двоскладних чи односкладних речень,

що являють єдине інтонаційне і смислове ціле й поєднані між собою відповідним синтаксичним зв'язком і семантико-синтаксичними відношеннями. Такі компоненти складного речення (два або більше) лише за своєю зовнішньою, формальною граматичною організацією більш або менш однотипні з простими реченнями, проте в структурі складного вони не мають смислової та інтонаційної завершеності, властивої реченню в цілому, а отже, не утворюють окремих речень [85].

Загальна типологія складного речення базується на формально-синтаксичній основі. Типи складного речення розрізняють передусім за наявністю сполучників та сполучних слів, за характером сполучних засобів; сполучники й сполучні слова є показниками сурядного чи підрядного зв'язку.

Автори підручника «Синтаксис української мови» П. Дудик та Л. Прокопчук виділяють такі *основні диференційні ознаки*, що властиві складним реченнями порівняно з простими:

- ✓ становлять поліпредикативні комунікативні одиниці;
- ✓ компонуються щонайменше з двох предикативних одиниць у формі простих речень;
- ✓ утворюються за особливими структурними схемами, кожна з яких тільки формально збігається з моделлю простого речення;
- ✓ характеризуються семантико-синтаксичними відношеннями між предикативними частинами [26, с. 244].

У лінгвістичних студіях науковці розмежовують сполучникові та безсполучникові речення (С. Дорошенко, Р. Христіанінова, І. Вихованець, А. Грищенко, О. Мельничук, К. Шульжук та ін.), що лежить в основі визначення складного речення. Як відомо, *складне речення* – це синтаксична одиниця, утворена змістовим та інтонаційним поєднанням двох чи більше предикативних одиниць засобом сполучникового чи безсполучникового зв'язку.

Складні речення, частини яких поєднуються між собою сполучниками чи сполучними словами, належать до *сполучникових*. Речення, частини яких

поєднуються між собою без допомоги сполучників і сполучних слів, лише інтонаційно, належать до *безсполучникових* [26, с.213].

Синтаксичні зв'язки між частинами складного речення щодо своєї сукупності, як стверджує І. Вихованець, звичайно споріднені з синтаксичними зв'язками між членами простого речення. Однак у межах простого і складного речення ієрархічні стосунки між їхніми типами істотно розрізняються. Якщо для простого речення визначальним є предикативний зв'язок – зв'язок підмета і присудка, то для складного речення визначальним є сурядний і підрядний зв'язки [12].

До складних речень, як свідчить аналіз наукової літератури з проблеми дослідження, належать різноманітні комунікативні одиниці мови. У науковому обігу послуговуються неоднотипними схемами класифікації складних речень. Проте з огляду на практичні потреби у вивченні синтаксису сучасної української літературної мови переважає *традиційна концепція*, згідно з якою складні речення класифікують за своєрідністю синтаксичної будови, особливостями семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами та основними засобами їх зв'язку. Відповідно до такого підходу виокремлюють складні *сполучникові речення* (складносурядні й складнопідрядні), *безсполучникові*, *ускладнені складні речення* (із сполучниковим і безсполучниковим, сурядним і підрядним зв'язками), періоди.

Як зазначають мовознавці, у вивченні складного речення здебільшого увагу приділяють предикативно мінімальним складним конструкціям, бо саме в них типово виявляються структурні схеми складного речення. Речення ускладненого типу є об'єктом синтаксичного опису лише з боку характеру поданих у них сполучень мінімальних конструкцій [85].

Отже, крім сполучникових речень (складнопідрядних і складносурядних), предикативні частини яких з'єднані сполучниками або сполучними словами, мовці часто послуговуються й такими складними

реченнями, у яких відсутні ці засоби поєднання. Це безсполучникові складні речення.

Учення про *безсполучникові складні речення* має давню історію, яка й нині викликає дискусії в мовознавстві.

Думка про те, що складне речення може бути із сполучниками й без сполучників, існувала давно, проте дослідники не виділяли складні речення без сполучників в окремий тип. Наукові доробки М. Ломоносова, О. Востокова, О. Потебні, П. Фортунатова містять лише окремі зауваження про безсполучниковий зв'язок.

Уперше в східнослов'янському мовознавстві безсполучниковим складним реченням приділив увагу О. Пешковський, указавши на те, що засобами зв'язку між «простими реченнями» є сполучники, сполучні слова і «*сполучні паузи*», основна ознака яких – *інтонація*. Різні види інтонацій відповідають різним типам сполучників, як-от: пояснювальна – відповідає причиновим сполучникам, попереджувальна – з'ясувальним сполучникам, перелічувальна – єднальним. Зважаючи на це, учений виокремив два типи безсполучникових речень, які співвідносні із сполучниковими складносурядними й складнопідрядними. Крім того, О. Пешковський указав на існування таких безсполучникових конструкцій, які не підходять до двох визначених класів і запропонував зараховувати їх до недиференційованих у цьому плані складних цілих. Ідеї вченого мали значний вплив на наукову й шкільну граматику.

Погляди О. Пешковського довгий час були пріоритетними в синтаксичній науці, і на сучасному етапі дехто з науковців досі є їх прихильниками. Так, наприклад, І. Вихованець лише незначну частину безсполучникових конструкцій відносить до складносурядних і складнопідрядних речень, а решту конструкцій зараховує до складних безсполучникових речень із недиференційованим синтаксичним зв'язком між частинами. Учений указує на те, що «виразна семантико-синтаксична своєрідність притаманна не всім класам безсполучникових складних речень».

Хоч основні формально-синтаксичні вияви цих конструкцій становлять окремий граматичний різновид складного речення, не маючи аналогів ні в словосполученні, ні в простому реченні, ні в складносурядному та складнопідрядному реченнях. Це формально-синтаксичний клас безсполучникових складних речень, між предикативними частинами яких наявний недиференційований синтаксичний зв'язок».

У 50-х роках ХХ ст. стався злам у розумінні природи безсполучникових складних речень. Нові підходи запропонували М. Пospelов, Є. Каратаєва, Є. Іванчикова та ін. Так, М. Пospelов переконаний у тому, що безсполучникові складні речення належать до розряду якісно нових типів речення порівняно із складносурядними й складнопідрядними. Виокремивши такий тип складного речення в окремий різновид, учений запропонував називати безсполучниковими реченнями такі складні речення, частини яких об'єднуються в одне синтаксичне ціле не за допомогою сполучників і сполучних слів, а безпосередньо взаємопов'язаністю змісту їх складових частин, що й виражається тими чи іншими морфологічними і ритмо-інтонаційними засобами [85].

Українські мовознавці Б. Кулик, І. Вихованець, Л. Кадомцева, С. Бевзенко та ін. підтримали концепцію про виокремлення безсполучникових складних речень із парадигми сполучникових в окремий тип, хоча дехто стверджував, що різниця між безсполучниковими й сполучниковими реченнями полягає лише в засобах оформлення відношень, які наявні в складносурядному й складнопідрядному реченнях [69, с.630].

Мовознавець В. Белошапкова в основному схвалювала спробу М. Пospelова виділити як окремий тип безсполучникові речення, але вважала, що для цього потрібно брати до уваги не тільки значення безсполучникових конструкцій, а й їх структуру – замкненість чи незамкненість будови, наявність анафоричних елементів, незаміщеність синтаксичної позиції. Дослідниця застерігала від повного відмежування безсполучникових речень від сполучникових.

Цікавим є науковий погляд С. Дорошенка на означувану проблему. Учений зауважив, що безсполучникові й сполучникові речення не є варіантами однієї й тієї ж думки. Це такі синтаксичні конструкції, яким властивий специфічний зміст і своєрідне стилістичне забарвлення на відміну від складносурядних і складнопідрядних речень. Отже, безсполучникові речення, на думку автора, є *семантико-стилістичними синонімами* до сполучникових. Їх використання диктується специфікою тексту й ситуацією мовлення [69].

У синтаксичній теорії спостерігаються й такі погляди, які виводять безсполучникові конструкції за межі речень (І. Кручиніна).

Подібної думки дотримуються І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, автори навчального посібника «Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання», які вважають, що для вираження безсполучникових відношень використовуються, як правило, семантичні чи комунікативні засоби, а не граматичні: більшість складних безсполучникових конструкцій не має граматичних моделей (структурних схем) і парадигм, тому більш доцільно такі синтаксичні одиниці називати *безсполучниковими комунікатами*, оскільки в них відсутні основні граматичні ознаки складного речення [Слинько]. Окрім того, дослідники зауважують, що безсполучникові конструкції, які однотипні з сполучниковими, – це так звані *міжривневі складні безсполучникові деривати*, структурні компоненти яких побудовані за певними семантико-комунікативними моделями [69].

У процесі вивчення природи складних речень, учені звертають увагу на те, що досить часто сполучникові складнопідрядні й складносурядні речення можна трансформувати в безсполучникові: *Людині бійся душу ошукать,*
бо в цьому схибиш – то уже навіки (Ліна Костенко) – *Людині бійся душу ошукать: у цьому схибиш – то уже навіки.*

Проте не кожне сполучникове речення можна перебудувати в безсполучникове, оскільки така заміна неможлива. Наприклад: *Не то осінні*

води шуміли, збігаючи в Дунай, **не то** вітер бився в заламах провалля (М. Коцюбинський). – Осінні води шуміли, збігаючи в Дунай; вітер бився в заламах провалля. Заміна складносурядного речення безсполучниковим спричинить суттєво інший смисл речення. Повторювальний розділовий сполучник *не то...не то* створює відношення взаємовиключення між частинами, вказуючи на те, що з двох чи більше явищ можливим є лише одне. Вилучення з речення цього сполучника передає перелічувальні відношення одночасності дій, станів, що синтаксично оформлюються видо-часовими дієслівними формами. Отже, неможливість такої трансформації, як зауважують П. Дудик та Л. Прокопчук, зумовлює необхідність виокремлення безсполучникового складного речення в окремий різновид складного речення. Учені пропонують таку дефініцію означуваної конструкції: **«Безсполучникові складні речення** – це такі складні речення, предикативні частини яких об'єднані в одне синтаксичне і семантичне ціле не за допомогою сполучників чи сполучних слів, а певною інтонацією і ритмомелодійними засобами» [26, с.297].

У навчальному посібнику «Синтаксис сучасної української літературної мови» М. Каранської зазначено, що *безсполучниковим* називається таке речення, у якому зв'язок між компонентами встановлюється без участі сполучників [35, с.258]. Авторка зауважує на тому, що незважаючи подібність семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами безсполучникових речень з сурядними чи підрядними реченнями, у них домінують свої особливості, що й спонукає до виокремлення їх в окремий клас складних речень. Часто введення сполучників сурядності чи підрядності в безсполучникове речення спричиняє зміну (однозначність) інтонаційного малюнка, неприродність чи штучність висловлювання, а в безсполучниковому реченні він барвистий, різнозначний, що зумовлює функціонування таких речень в усному та поетичному мовленні. Отже, узагальнює М. Каранська, відмінність безсполучникового речення від сполучникових полягає не лише у відсутності сполучних засобів

між частинами, а й у відмінності його значення та стилістичних властивостей.

Український мовознавець Олександр Пономарів також звертає увагу на те, що безсполучникові речення порівняно з складносурядними чи складнопідрядними мають *більшу стилістичну маркованість*, а тому широко використовуються в текстах, розрахованих на слухачів. Це насамперед художні тексти, орієнтовані на «внутрішнє проговорювання». Відсутність сполучників у таких реченнях може замінюватися ситуацією, жестом, мімікою тощо. Крім того, безсполучникові конструкції надають текстам невимушеності, легкості, розмовності, динамізму та експресії [73, с. 166].

У термінологічному словнику Олени Селіванової *безсполучникове складне речення* розглядається як такий «...тип складного речення, предикативні одиниці якого можуть перебувати в різних семантичних відношеннях (рівнозначності чи нерівнозначності), інтегруються інтонаційно та змістовно за умови відсутності формально виражених показників зв'язку (сполучників або сполучних слів). Безсполучниковий зв'язок у таких реченнях не є граматичним, за винятком випадків узгодження присудків у висловленнях потенційного та ірреального типу. Залежно від характеру інтонування БСР класифікуються на перелічувальні, протиставні, зумовлені, пояснювальні [66, с. 52].

Автори Словника лінгвістичних термінів Дмитро Ганич та Іван Олійник вважають, що безсполучникове складне речення – це «речення, складові (предикативні) частини якого об'єднуються в єдине синтаксичне цілісне висловлення засобами *ритмомелодики, видо-часовою узгодженістю дієслів-присудків та порядком розташування частин*, без використання сполучників чи сполучних слів [14, с. 28].

Отже, з викладеного вище зрозуміло, що **інтонація** як універсальний засіб зв'язку між предикативними частинами складних речень у безсполучникових виступає *основним засобом зв'язку*: вона може визначати

характер синтаксичних відношень між частинами складного речення і передавати найрізноманітніші відтінки значень.

У безсполучникових реченнях розрізняють **чотири види інтонації**: перелічувальну, зіставну, обумовлену і пояснювальну [73, с. 166]. **Перелічувальна інтонація** створює «округлу», спокійну структуру, тому вона часто простежується в текстах-описах, розповідях; **зіставною** користуються в динамічних висловах, контрастних за природою; **обумовлена(зумовлена) інтонація** може вказувати на причину, наслідок, умови, за яких відбувається дія; **пояснювальна інтонація** надає реченню логічної послідовності викладу, деталізує, конкретизує зміст частини безсполучникового речення.

Серед **додаткових засобів зв'язку** компонентів складного безсполучникового речення виділяють семантичне співвідношення частин, паралелізм видо-часових форм дієслів-присудків, контактні слова, анафоричні елементи, своєрідна синтаксична структура (неповнота однієї з частин, загальний другорядний член речення, повторення окремих членів речення, порядок розташування частин).

За метою висловлення між компонентами безсполучникового речення можуть функціонувати синтаксичні відношення одного, різко окресленого значення (*Правдиве слово існуватиме вічно – брехня – всього одну хвилину* – відношення між частинами зіставні. Порівняймо: *Вони обнялися, мов брати, і стояли вражені: під ними Поділ у садах, церкви, красиві будинки; довкола – нескінченна Оболонь, Дніпро...* (С. Плачинда) – відношення передають відтінки і причинових, і пояснювальних значень).

Видо-часові форми дієслів-присудків – також забезпечують зв'язок предикативних частин. Переважно вони мають однотипні форми способу, виду та часу, як-от: *Ранком зимовим діврова мовчала, Наче замерла сумна, Тільки рясним верховіттям шептала Вічно зелена сосна; Там я ходила і все вислухала,*

Що говорила вона, – Та не веселя дума Чулася в гомоні того «зеленого шуму»! (Леся Українка).

Контактні слова – це переважно антоніми як засіб зв'язку між частинами речень, що виражають відношення зіставності в художніх, публіцистичних і наукових текстах: *тут – там, справа – зліва, звідси – звідти*.

Одним із засобів зв'язку між предикативними частинами є **анафоричні елементи** (інформативно недостатні слова, що вказують на попередні чи наступні слова): *такий, ось як, головне, думка, умова: Жаль і шкода мені тільки одного: не зустрілись вчасно ми з тобою, шляхи наші розійшлися і ніде не перетнулися* (Г. Світлична).

Частини безсполучникового речення можуть поєднуватися **особливою синтаксичною побудовою конструкцій**, зокрема: 1) наявністю спільного другорядного члена речення; 2) повторення слів (членів речення); речення з незаміщеною синтаксичною позицією, які потребують доповнення першої частини; 3) закритість структури; 5) паралелізм побудови [73, с. 108]; неповнота однієї з час

У навчальному посібнику «Синтаксис української мови» визначено такі **основні розрізнявальні ознаки** безсполучникових складних речень:

- наявність спільного другорядного члена речення;
- наявність синсемантичних (інформаційно недостатніх) слів – займенників, співвідносно-займенникових слів, які виконують дейктичну функцію;
- семантична недовершеність однієї з поєднаних частин безсполучникового речення;
- взаємодія і взаємозалежність видо-часових форм дієслів-присудків.

З огляду на вищевикладене безсполучникові речення кваліфікуватимемо як структури, у яких предикативні частини поєднуються в єдине синтаксичне й смислове ціле за допомогою певних лексико-

граматичних і ритмомелодійних засобів, однак без сполучників і сполучних слів.

1.3. Синтаксичні підходи до класифікації безсполучникових складних речень

З огляду на своєрідність змістових відношень між предикативними частинами безсполучникових речень, характер інтонації та синонімію з сурядними й підрядними сполучниковими реченнями науковці пропонують різні класифікації безсполучникових складних речень.

Так, автори підручників «Синтаксис української мови» О. Пономарів, П. Дудик, Л. Прокопчук виокремлюють безсполучникові речення з *однофункціональними (однотипними) і різнофункціональними (різнотипними)* предикативними частинами [73].

М. Каранська називає такі речення безсполучниковими складними реченнями 1) однорідного зв'язку, 2) безсполучникові складні речення коментувального зв'язку; 3) з'ясувальні безсполучникові складні речення; 4) пояснювальні безсполучникові складні речення з різними відтінками зв'язку: уточнювального пояснення, причинового відтінку; наслідкового та висновкового відтінку; відтінки ступеня й наслідку; допустово-умовно-протиставними відтінками; відтінком мети; приєднувальними модально-оцінним відтінком; 5) безсполучникові речення часово-умовно-наслідкового зв'язку [35].

Мовознавці І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська виділяють дві великі групи:

1) *безсполучникові речення з двобічними відношенням* частин, у межах яких виділяють комунікати із значенням перелічення; із значенням зіставлення і протиставлення; з умовним значенням; з допустовим значенням; з часовим значенням;

2) *безсполучникові речення з двобічними відношенням* із означальним значенням; із з'ясувальним значенням; з наслідковим значенням; із значенням міри, ступеня та наслідку; із значенням обґрунтування; з цільовим значенням; комунікати з пояснювальним значенням [69].

К. Шульжук виокремлює *речення з однорідними частинами*, яким притаманні часові (темпоральні) і зіставно-протиставні семантико-синтаксичні відношення, та *речення з неоднорідними частинами* (з умовним значенням, причинно-наслідковими відношеннями, часовими відношеннями, допустовими, цільовими, пояснювальними, пояснювально-приєднувальними відношеннями [85, с.349–353].

Академік А. Загнітко у формальному плані виділяє дві групи безсполучникових речень: 1) *формально елементарні*, структура яких представлена двома частинами (*Не вчи плавати шуку: шука знає цю науку* (Н. тв.) та *формально неелементарні*, які мають три і більше предикативні частини (*Лише, бувало, розплющив очі – ласкавий світ б'є в вікно, в шибку зазирає веселий поранок, озивається лагідний материн голос* (К. Гордієнко) [31, с. 125]. К. Шульжук, називаючи такі речення *безсполучниковими елементарними й безсполучниковими багатоконпонентними*, зазначає, що конструкціям, які складаються з трьох і більше предикативних частин, властиві структурні й семантичні особливості, що не завжди реалізуються в елементарних безсполучникових реченнях [85, с. 354-355].

Отже, підґрунтям усієї синтаксичної системи складного речення є *елементарні речення*, побудовані за моделями двох умовно простих речень, на основі яких складне речення як комунікативна одиниця набуло широкого розвитку нового рівня, шляхом подальшої взаємодії з простими реченнями і завдяки встановленню взаємовідношень, взаємозв'язків, взаємопроникнення між складносурядними, складнопідрядними реченнями [12, с.269].

У науковій та науково-методичній літературі широко представлена класифікація безсполучникових складних речень за *структурно-*

семантичними ознаками предикативних частин і за характером смислових відношень між ними: 1) речення з **однотипними частинами** (безсполучникові речення однорідного складу) та 2) речення з **різномісними частинами** (безсполучникові складні речення неоднорідного, неоднотипного складу).

Однотипні речення складаються з предикативних частин, об'єднаних в одне ціле з допомогою перелічувальної та протиставної інтонації. Компоненти таких складних речень однорідно незалежні, семантично скоординовані, співвідносні з частинами складносурядних речень. За значенням і структурою безсполучникові складні речення з однотипними частинами співвідносні з складносурядними реченнями [3, с.221].

Урахування значення, семантики безсполучникових складних речень дало змогу синтаксистам виокремити серед них два основні різновиди: 1) речення з перелічувальними відношеннями; 2) речення з зіставно-протиставними відношеннями. Розрізняються ці синтаксичні конструкції за структурними особливостями, оскільки безсполучникові складні речення з перелічувальними відношеннями належать до речень *відкритої структури* (компонентний склад теоретично не обмежений, що зумовлено метою висловлювання, обсягом інформації, її вичерпністю). *Закриту структуру* мають безсполучникові речення із зіставно-протиставними відношеннями, у яких компонентний склад обмежений двома частинами.

Безсполучникові речення з **перелічувальними відношеннями** мають здатність виражати одночасність перелічувальних явищ і часову послідовність. Речення, які виражають **одночасність перелічувальних явищ** мають однотипні форми дієслів-присудків у предикативних частинах і перелічувальну інтонацію з паузами після кожної з них: *Сосна на стежку глицю сипле, скрипить береза на вітрах, проміння райдужне розквітле біжить вперед по стовбурах* (Тк.). Присудки в подібних реченнях вживаються в формах теперішнього, минулого часу недоконаного виду, минулого часу доконаного виду із значенням початку дії чи

результативності. Порядок розташування частин у таких реченнях вільний. Крім морфологічного вираження дієслів-присудків, додатковим засобом вираження одночасності можуть бути: 1) анафоричне вживання спільного другорядного члена речення (*Вечорами вже не співали під вербами дівчата, не витинали гопака гармоністи* (Григорій Тютюнник)); 2) повторення однакових компонентів (*Замовкли струни, замовк голос мельника, замовк голос мельника* (М. Стельмах); 3) наявність у другій частині займенника чи прислівника, що вживаються з метою уникнення тавтології: *Заглядає в шибку казка сивими очима, Материнська добра ласка в неї за плечима* (В. Симоненко).

Безсполучникові складні **речення з часовою послідовністю** характеризуються наявністю семантично рівноправних компонентів, не залежних один від одного, що мають сталий порядок розташування й семантико-значеннєву залежність другої предикативної частини від першої. Наприклад: *Надворі вже стемніло, десь далеко на небі засяяла перша зірка* (Є. Івженко). Безсполучникові речення з відношеннями переліку мають відкриту структуру, тобто кількість предикативних частин у їх складі необмежена: *Мішаний ліс порідшав, гостро запахло хвоєю, дорога вбігла в глибокий пісок і заглубилася між соснами* (В. Земл.).

Зіставно-протиставні безсполучникові речення складаються з двох частин, мають закриту структуру. Предикативні частини виражають співвідношення двох схожих чи неоднакових (проте несуперечливих) явищ, подій: *Учора се була казка – сьогодні дійсність* (М. Коцюбинський). Граматичними засобами вираження цих відношень є відповідна інтонація, що виражається поступовим підвищенням тону в першій частині і зниженні його в другій частині, а також структурний паралелізм частин, що виявляється в однаковому порядку слів у кожній з них: *Дерево міцне корінням – людина горінням* (Н. тв.). Часто засобами зв'язку між предикативними частинами речень з протиставним значенням є антонімічні слова. Наприклад: *Думав доля зустрінеться – спіткалося горе* (Т. Шевченко).

Слід зазначити, що в наукових студіях ще донедавна безсполучникові складні речення з відношеннями зіставлення і протиставлення не розрізняли, оскільки вони досить близькі між собою, проте з часом учені з'ясували, що ці конструкції хоч і близькі, але мають свої відмінності. Про це свідчать праці І. Білодіда, М. Доленка та ін., у яких були виокремлені безсполучникові складні речення зі значеннями зіставлення і протиставлення. Підтримала такий погляд і В. Белошапкова, указавши на структурну й семантичну відмінність цих речень від інших. С. Дорошенко, розвиваючи цю думку, також пропонує окремо виділяти зіставний і протиставний семантичні різновиди безсполучникових складних речень, але відносить їх до речень з різнотипними частинами [25, с. 48].

Із структурного погляду безсполучникові речення з різнотипними частинами характеризуються тим, що вони, утворюючи замкнутий ряд, належать до речень *закритої структури*, тобто складаються з двох частин [3, с.223].

Співвідносність безсполучникових речень із складнопідрядними реченнями дозволила вченим виділити такі семантико-синтаксичні відношення.

1. Речення *із з'ясувальньо-об'єктними відношеннями* співвідносні із складнопідрядними реченнями. Перша предикативна частина в них містить інформативно недостатні слова (дієслова, предикативні прислівники, прикметники чи іменники із значенням мовлення, мислення), які потребують доповнення, конкретизації. Наприклад: *Я знаю: мова мамина – свята, В ній вічний незнищений дух свободи, Її плекали розум і вуста Мільйонів* (М. Адаменко). Засобами вираження таких відношень є попереджувальна інтонація та наявність у першій частині слова, що безпосередньо називає процес сприйняття (чуєм, видимо) або готує до нього. Перед другою частиною таких речень можна вставити сполучник *що*. Частини в з'ясувальньо-об'єктних БСР розділяються двокрапкою й іноді тире

Речення з умовним значенням мають різне трактування в синтаксичній науці. Професор Б. Кулик [40] виокремлює *реальні та ірреальні безсполучникові речення зі значенням умови*. Автори навчального посібника «Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання» І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська [69] пропонують називати такі речення безсполучниковими комунікатами зі значенням потенційної та ірреальної умови. Речення **зі значенням потенційної умови** характерні двобічні відношення між частинами, оскільки дієслова-присудки в предикативних частинах взаємопов'язані і виражаються переважно формами майбутнього часу (*Днем раніше посієш – на тиждень скоріше збереш* (Н.тв.)). Характерною ознакою безсполучникових речень **ірреальної умови** є морфологічні форми умовного способу дієслів-присудків в обох предикативних частинах або в одній з них (*Не може людина самотньою жити – Забула б і пісню, і поклик мети* (М. Нагнибіда)). Отже, у реченнях цього типу перша предикативна частина виражає умову, за якої можливе здійснення того, про що говориться в другій частині. Ці речення достатньо легко можна трансформувати в складнопідрядні умови, увівши в першу частину сполучники *якщо, аби*.

У складних безсполучникових реченнях з **часовими відношеннями** перша частина вказує на час дії, стану, процесу, про які повідомляється в другій частині [85, с. 351]. *Виглянуло сонце – озеро вмить проясніло, радісно посміхнулось до неба* (Т. Масенко). Якщо присудки таких речень виражені дієсловами недоконаного виду, то виражається *одночасність дій*, якщо ж минулого часу доконаного виду – *послідовність дій*, явищ, станів [85]. Речення цієї групи схожі на умовні. Науковці почали визначати такі конструкції як утворення з *двобічним зв'язком* за формальними ознаками їх складових частин і співвідношенням форм дієслів-присудків. Найвиразніше часові значення виражаються тоді, коли в обох частинах вживаються присудки у формі минулого часу. Якщо присудки мають форми теперішнього чи майбутнього часів, то часове й умовне значення не

розрізняються: *Птахи з-за моря вертають – плуги з полем розмовляють. Прийде година – досягне і калина.*

У працях мовознавців П. Дудика, Л. Прокопчук, С. Бевзенко, Л. Литвин, Г. Семеренко у дві окремі групи безсполучникових складних речень виділено речення з **причиновими відношеннями** і речення з **наслідковими відношеннями**. Це найбільш поширені види речень, які часто важко відрізнити від інших типів речень, тому в науковій літературі можна зустріти термін **причиново-наслідкові речення** (Б. Кулик, І. Білодід, М. Доленко, О. Волох, М. Чемерисов, Є. Чернов, К. Шульжук, О. Пономарів, А. Загнітко). У таких реченнях причина і наслідок можуть міститися і в першій, і в другій частині (*Літаки спустилися нижче – в повітрі завили бомби* (Д. Ткач). Безсполучникові речення цього різновиду можуть бути односуб'єктними і двосуб'єктними. Якщо предикативні частини мають спільний підмет, вони називаються односуб'єктними (*Ні хліва, ні повітки не ставили: не бачили в цьому потреби* (Я. Стецюк). Для двосуб'єктних речень характерним є те, що кожна частина має свій підмет (*В душі Оксен непокоївся: весна видалася засушливою* (Г. Тютюнник). Інтонація в таких реченнях попереджувальна, «неспокійна». Між частинами – значна пауза. Змістові відношення залежать від структури й лексичного наповнення першої частини, у другій частині вказується причина або наслідок. Слід зауважити, що окремі речення наслідку можуть набувати **відношення міри і ступеня вияву ознаки**, якщо перша частина містить вказівний займенник *такий* або прислівник *настільки*: *Така хуртовина піднялася – світу білого не видно* (А. Шиян).

Традиційно синтаксисти виокремлюють безсполучникові складні **речення з порівняльними відношеннями**, у яких зміст другої предикативної частини розкривається через порівняння з першою частиною: *Подивилась ясно – заспівали скрипки* (П. Тичина).

Переважна більшість дослідників (К. Шульжук, Б. Кулик, С. Дорошенко, І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська) схильні виділяти в

системі безсполучникових складних речень **речення з цільовим значенням(мети)**, хоча дехто з дослідників не виділяє їх в окремий тип. *Гей, життя, виходь на бій, пожартуєм для розваги* (П. Тичина). На відміну від інших типів безсполучникових речень, речення з цільовим значенням не можуть трансформуватися в складнопідрядні речення мети тільки введенням сполучника, оскільки вони потребують зміни форми присудка другої частини [85, с.352].

Лише дехто з науковців виділяє в окрему групу безсполучникові складні **речення з допустовими відношеннями**, у яких у першій частині виражається умова, всупереч якій відбувається те, про що повідомляється в другій частині [Шульжук, с.302]. Варто зазначити, що ці конструкції близькі за значенням до складносурядних протиставних речень: *Злітай увесь світ уздовж і впоперек, то ніде таки нема так добре, як у себе вдома* (Т. Борд.).

Узагальнюючи сказане вище, можна дійти висновку про те, що в синтаксичних працях представлено різні підходи до класифікації безсполучникових складних речень, що репрезентують різні семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами. Однак не завжди чітко вдається визначити тип речення через відсутність у них сполучників і сполучних слів, які конкретизують сутність семантичних відношень у сполучникових реченнях. Тому поділ складних безсполучникових речень на семантичні групи досить умовний, оскільки речення з однотипними й різнотипними частинами не завжди можна чітко розмежувати. У магістерській роботі ми дотримуватимемося класифікації, представленої в підручниках ЗЗСО і розглядатимемо такі види речень: БСР з однотипними частинами (перелічувальні й зіставно-протиставні); БСР з різнотипними частинами (з'ясувальні-об'єктні, пояснювальні, часові, умовні, причинові, порівняльні, пояснювальні, наслідкові відношення).

Висновки до першого розділу

Отже, здійснений аналіз ключових понять компетентнісного навчання дозволяє зробити короткі висновки про те, що:

✓ *компетентнісний підхід* передбачає спрямованість освітнього процесу на досягнення результатів – застосування набутих знань, умінь і навичок упродовж навчання, у різних ситуаціях спілкування для розв’язання мовленнєво-розумових проблемних завдань;

✓ на сучасному етапі розвитку науки сформувалося розрізнення понять «компетентність» та «компетенція»: «*компетенція*» – це система знань, а «*компетентність*» – володіння знаннями, компетенцією;

✓ практичне запровадження компетентнісного підходу в навчальному процесі потребує визначення ієрархічної структури системи компетентностей, чільне місце серед яких відведено *мовній (лінгвістичній) компетентності*, що виявляється в засвоєнні категорій та одиниць мови, вивченні системно-структурних утворень семантичного, синтаксичного, морфологічного, фонологічного характеру, необхідних для розуміння й побудови мовлення;

✓ структурним компонентом предметної мовної компетентності є ***синтаксична компетентність***, яка передбачає досконале володіння учнями системою синтаксичних одиниць різних структурних рівнів; *уміння* розпізнавати їх будову та смисл, правильно й комунікативно доцільно використовувати в різних мовленнєвих ситуаціях з урахуванням функційно-стильових різновидів мовлення відповідно до теми, мети спілкування.

✓ у синтаксичній будові української мови найповніше виявляються способи й засоби мовотворчої діяльності її носіїв і користувачів;

✓ опис різних типів безсполучникових складних речень буде враховано у подальшій розробці синтаксичних вправ і завдань, спрямованих на формування синтаксичної компетентності учнів.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНА СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ СИНТАКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ 9-Х КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ

2.1. Аналіз чинних програм, підручників у контексті дослідження

Одним із завдань магістерського дослідження був *аналіз чинної програми* з української мови [78] та навчально-методичного забезпечення для учнів 9-х класів з метою розроблення методичної системи формування синтаксичної компетентності учнів 9-х класів під час вивчення безсполучникових речень.

Синтаксис, на відміну від інших рівнів мовної системи, так чи інакше вивчається школярами впродовж засвоєння ними всього шкільного курсу мови – від початкової школи до старшої, які постійно звертаються як до навчального, так і до ілюстративного синтаксичного матеріалу, засвоюючи теоретичні відомості відповідного змісту й набуваючи практичних умінь і навичок.

Опрацювання чинної програми засвідчило, що вивчення синтаксису в загальноосвітній школі, на відміну від інших рівнів мовної системи, відбувається впродовж усього шкільного курсу мови, у чому чітко простежується *загальнодидактичний принцип наступності*, що полягає в поетапному вивченні синтаксичного матеріалу.

Знання з синтаксису закладаються в ще *початковій школі*, де відбувається так званий *етап практичного ознайомлення* із одиницями синтаксису.

Розширення знань про синтаксичні конструкції здійснюється **в 5 кл.** на *етапі пропедевтичного вивчення* основних понять синтаксису.

У **6–7 кл.** навчання синтаксису відбувається в процесі засвоєння *морфології* з метою підготовки учнів до засвоєння систематичного курсу синтаксису – морфологічний і семантичний аспекти синтаксису.

Систематичне вивчення цього розділу граматики починається у 8–9 кл. (*етап систематичного курсу навчання синтаксису* – комунікативний і стилістичний аспекти). У цей період відбувається актуалізація пропедевтичних знань із синтаксису, систематичне засвоєння нового теоретичного матеріалу та формування в учнів на цій основі синтаксичної компетентності, що містить такі синтаксичні вміння та навички: виділяти словосполучення в реченні; знаходити в словосполученні головне й залежне слово; розрізняти словосполучення й речення; складати словосполучення за заданими схемами; добирати різні за будовою словосполучення для вираження того самого смислу; розрізняти прості і складні речення, види речень за метою висловлювання, за емоційним забарвленням, за будовою; визначати члени речення, звертання, вставні слова, відокремлені члени речення; правильно й доречно використовувати в мовленні різні види простих і складних речень; здійснювати синтаксичний розбір словосполучень і речень; визначати пряму й непряму мову; правильно інтонувати речення та їх складові частини тощо. У класах (школах) із поглибленим вивченням української мови посилюється увага до функційного аспекту синтаксису, що передбачає вивчення функційних властивостей синтаксичних одиниць у текстах різних стилів, типів і жанрів мовлення.

Основне завдання на цьому етапі – свідоме опанування учнями синтаксичної будови, усвідомлення того, що сучасна українська літературна мова є ефективним засобом спілкування, розуміння принципів функціонування синтаксичних одиниць, особливостей їх уживання в певній мовленнєвій ситуації відповідно до завдань комунікативного дискурсу. Учні мають навчитися орієнтуватися на важливу в той момент інформацію в процесі навчального діалогу, відповіді, бесіди, дискусії, дебатів, диспуту, попередження, зауваження, поради, пропозиції тощо, яка становить сутність відповідної комунікації й задля повідомлення якої ця комунікація має відбуватися. Школярі мають навчитися інтонувати речення різних видів з

урахуванням логічного наголосу як засобу передачі різних змістових та емоційних відтінків висловлювання [29].

На особливу увагу заслуговує послідовне урізноманітнення граматичної будови мовлення учнів на рівні слова, словосполучення й різних видів речення (за метою висловлювання, емоційним забарвленням, характером граматичної основи, кількістю граматичних основ, зокрема просте, складносурядне, складнопідрядне, безсполучникове, складне речення з різними видами зв'язку та ін.). Уміння оперувати синтаксичними конструкціями залежно від завдань комунікації, пунктуаційно грамотно оформлювати діалогічні та монологічні висловлювання робить співрозмовника цікавим. Комунікативно доцільне використання синтаксичних засобів сприяє правильності мовлення у функційно-граматичному плані, точності – у смисловому, виразності – в естетичному.

У 10–11 кл. відбувається *удосконалення й систематизація відомостей* на основі узагальнення й систематизації відомостей про синтаксис української мови.

Предметом нашої уваги є етап систематичного курсу, у процесі якого і вивчається тема «Безсполучникове складне речення», на яке програмою відведено 10 годин.

Мовною змістовою лінією окреслено зміст теоретичних питань, які мають засвоїти учні: *Безсполучникове складне речення. Смислові відношення між частинами безсполучникового складного речення. Розділові знаки в безсполучникових реченнях.*

Відповідно до чинної програми [78] формування синтаксичної компетентності з означеної теми в 9-му класі відбувається з урахуванням таких *трьох компонентів/складових*, що відображають основні результати навчально-пізнавальної діяльності учнів: 1) **знансвий** (учень/учениця засвоїв зміст теоретичних питань про безсполучникове речення, знає типи смислових відношень між частинами безсполучникового складного речення; засвоїв вживання пунктограм між частинами безсполучникового складного

речення та може обґрунтувати їх; 2) **діяльнісний** (*виокремлює* в тексті безсполучникові складні речення; *встановлює* основні ознаки та смислові відношення між частинами безсполучникових складних речень; *диференціює* безсполучникові складні речення й складносурядні та складнопідрядні сполучникові; *визначає* види безсполучникових складних речень за характером синтаксичних і смислових зв'язків між частинами їх; *дотримується інтонації* між частинами безсполучникових складних речень; *правильно вживає* розділові знаки між частинами безсполучникового складного речення та *обґрунтовує* їх; *помічає* пунктуаційні помилки на вивчені правила, *виправляє* їх; *встановлює і коментує* виражальні можливості безсполучникових складних речень із синонімічними синтаксичними конструкціями в невеликих текстах розмовного, публіцистичного й художнього стилів; *граматично правильно конструює* безсполучникові складні речення з різними смисловими відношеннями між частинами їх; *добирає* до них синтаксичні синоніми); 3) **ціннісний компонент** (учень/учениця *оцінює, обґрунтовує, робить висновки, висловлює судження* щодо виражальних можливостей безсполучникових речень в усних і письмових висловленнях. Як бачимо, структуру синтаксичної компетентності варто розглядати з урахуванням теоретичного, мовного та мовленнєвого компонентів.

Отже, сучасна програма з української мови передбачає володіння не лише лінгвістично теорією, а й активне послуговування мовою як засобом спілкування, самовираження особистості, вільно висловлення своїх думок, здійснення мовленнєвої діяльності (усно й письмово). Вивчення правил і засвоєння структурних системних зв'язків у мові має бути підпорядковане насамперед комунікативній спрямованості шкільного мовного курсу.

Наступним етапом нашого дослідження є аналіз чинних підручників для 9 класу (О. Глазова, Ю. Кузнецов «Українська мова» [16]; В. Заболотний, О. Заболотний «Українська мова» [28]; О. Авраменко «Українська мова» [1]; С. Караман, О. Горошкіна, О. Караман, Л. Попова «Українська мова» [80]) з

погляду реалізації в них матеріалу, спрямованого на формування синтаксичної компетентності учнів згідно з вимогами чинної програми.

Відповідно до програми та Державного стандарту *освіти підручники з української мови* (через систему вправ та завдань) є засобом формування мовних і мовленнєвих компетентностей учнів.

Підручник, як відомо, відіграє важливу роль в освітньому процесі та є одним із основних засобів передачі знань. Навчальна інформація в аналізованих підручниках представлена у двох формах – словесній та графічній. Словесною формою вираження навчальної інформації є текст. Посилення візуалізації сприйняття теоретичних відомостей відбувається за рахунок графічної форми – різноманітних таблиць, схем, малюнків. Засоби візуалізації подаються як окремо, так і в поєднанні з текстовим матеріалом, причому виконання завдання може передбачати користування таблицею, схемою, малюнком; доповнювати текстовий матеріал; унаочнювати інформацію в тексті; інформація таблиць, схем може унаочнюватися, конкретизуватися, пояснюватися текстом.

Структура аналізованих підручників базується на принципах науковості, доступності, зв'язку теорії з практикою, систематичності, послідовності, наступності та наочності.

У підручнику О. Авраменка [1] відомості про безсполучникове речення представлено в чотирьох параграфах: *1. Безсполучникове складне речення. 2. Кома та крапка з комою в безсполучниковому складному реченні. 3. Двокрапка в безсполучниковому складному реченні. 4. Тире в безсполучниковому складному реченні.* У цих параграфах наявні вправи, таблиці, схеми на усвідомлення граматичної теорії, характеристику безсполучникового речення та його типів, проте більш значна увага приділена видам інтонації та вживанню розділових знаків. Відсутні завдання на синтаксичний розбір безсполучникового речення та схема синтаксичного аналізу.

Осмислення теоретичного матеріалу пропонується шляхом виконання

вправ **репродуктивного характеру**, що передбачають виконання таких завдань: *Прочитайте речення та доведіть, що вони є безсполучниковими складними* (Впр. 1, с.100); *Прочитайте текст і визначте безсполучникові складні речення (усно)* (Впр.3, с. 101); *Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Поясніть уживання розділових знаків* (Впр.1, с. 103); *Побудуйте схеми до поданих речень і прокоментуйте розділові знаки* (Впр.4, с.104). та ін.

Вправи **на побудову синтаксичних конструкцій** передбачають відновлення: *Відновіть безсполучникові складні речення, опустивши сполучники, і запишіть їх за зразком* (Впр.3, с.110); поєднання частин речення або окремих простих речень у складному: *Утворіть із простих речень безсполучникові складні речення та запишіть їх* (Впр. 5, с.110); трансформацію речень: *Опустивши сполучники, перетворіть речення на безсполучникові й запишіть їх. Розставте розділові знаки* (Впр.7, с.111) та ін.

Вправи **творчого характеру** спрямовані на перенесення отриманих знань та вмій у нову ситуацію та побудову власних висловлювань: *Придумайте й запишіть такі продовження до наведених фрагментів, щоб вийшли безсполучникові складні речення* (Впр.6 Б, с. 108); *Опишіть ілюстрацію трьома-чотирма безсполучниковими складними реченнями, частини яких виражають одночасність або послідовність подій, використовуючи опорні слова* (Впр. 7, с. 104); *За схемою складіть і запишіть речення про птахів, що живуть у вашому місті []; []; [] та ін.*

Отже, аналізований підручник відповідає вимогам програми. Однак, на нашу думку, йому бракує вправ на розрізнення речень з однорідними й неоднорідними частинами, на спостереження різних засобів зв'язку між частинами. Обмежена кількість творчих і комунікативних вправ, відсутні ситуативні завдання.

У підручнику О. Глазової Українська мова 9 кл. [16] на вивчення теоретичного матеріалу про безсполучникове речення також відведено чотири параграфи, опрацювавши які, учні набувають умінь визначати

сміслові відношення між частинами безсполучникового складного речення, правильно вживати в безсполучниковому складному реченні кому, крапку з комою, двокрапку, тире.

У процесі аналізу ми дійшли висновків про те, що авторка подає достатню кількість аналітичних і конструктивних вправ на вивчення мовного матеріалу, проте, як нам видається, синтаксичну теорію варто було б посилити творчими й комунікативними вправами, які сприяли б формуванню мовленнєвих умінь школярів.

Ознайомлення з темою пропонується шляхом виконання (усних і письмових, колективних і в парах) вправ на спостереження за мовним матеріалом, наприклад: *Прочитайте. Визначте в тексті складне сполучникове та складне безсполучникове речення* (Впр.287, с.163); *Визначте в реченнях граматичні основи. Доведіть, що речення є безсполучниковими складними* (Впр.288, с.163); *Перепишіть прислів'я. Визначте безсполучникові складні речення, утворені з неоднорідних частин. Підкресліть у них граматичні основи* (Впр.289, с. 164); *Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Поясніть уживання розділових знаків. Накресліть схему першого речення* (Впр.294, с.167).

Часто усвідомлення теоретичного матеріалу, поданого в таблицях, відпрацьовується на текстовому матеріалі, розміщеному після таблиці: *Розгляньте таблицю. З'ясуйте смислові відношення між частинами поданих після таблиці безсполучникових складних речень. Проведіть спостереження: які смислові відношення між частинами безсполучникових складних речень трапляються найчастіше?* (Впр.290, с.164).

Наявні в підручнику і вправи **конструктивного типу**: *Попрацюйте в групах. З кожної пари простих речень утворіть безсполучникові складні, запишіть їх. За потреби деякі слова пропустіть. Розставте розділові знаки* (Впр.296); *Перетворіть складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними на безсполучникові. Перебудовані речення запишіть* (Впр. 306); *Відновіть прислів'я, дібравши другу частину речення з довідки. Розставте розділові*

знак (Впр. 311); *Подані складнопідрядні речення перебудуйте у складні безсполучникові, між частинами яких потрібно ставити тире* (Впр. 312) та ін.

Варті уваги завдання, що акцентують увагу на виражальних можливостях безсполучникових речень: *Які складні речення емоційніші, інтонаційно багатші – безсполучникові чи складнопідрядні? Відповідь підтвердіть прикладами* (Впр. 296).

Серед **творчих завдань** визначаємо вправи на продовження тексту з використанням безсполучникових речень: *Усно продовжте висловлення. Уживайте безсполучникові складні речення* (Впр.297); *Розкажіть, що вам відомо про названих у тексті осіб з уроків інших навчальних предметів. У відповіді вживайте безсполучникові складні речення* (Впр. 315); написання власного висловлювання за схемами і зображенням: *Розгляньте зображення Державного Герба України, оздобленого цитатами з творів Тараса Шевченка. Складіть опис Тризуба в публіцистичному стилі, висловивши власне ставлення до такого трактування. У складеному тексті використайте речення, що відповідають схемам* (Впр. 316).

Важливою умовою формування синтаксичної компетентності є завдання на проведення синтаксичного розбору безсполучникового речення: *Зробіть синтаксичний розбір речень у вказаній нижче послідовності* (Впр. 313). *Прочитайте, дотримуючи правильної інтонації. Зробіть синтаксичний розбір речень* (Впр. 314).

У підручнику С. Карамана «Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням філології» [80], крім основних параграфів, у яких висвітлюється інформація про сутність безсполучникового речення, його ознаки, смислові відношення і розділові знаки між частинами, окремо представлені параграфи «Стилістика і культура мовлення. Синоніміка складних синтаксичних конструкцій», зорієнтований на розвиток зв'язного мовлення учнів. З метою узагальнення, систематизації, перевірки засвоєних знань з теми «Безсполучникове речення» подано

параграф «Готуємося до ЗНО».

Усвідомлення й запам'ятовування учнями синтаксичного матеріалу в аналізованому підручнику здійснюється з допомогою системи синтаксичних вправ і завдань. Вправи, зокрема, спрямовані на мотивацію навчальної діяльності, тренувальні вправи різних рівнів складності, наявні завдання для узагальнення й систематизацію набутих знань. Досить повно в підручнику представлено систему засобів візуалізації навчального матеріалу, що ефективно підвищує продуктивність сприйняття та засвоєння інформації. Для узагальнення й систематизації знань пропонується низка відповідних запитань і завдань, для самоконтролю – тестові завдання. Активізації пізнавальної діяльності учнів сприяє рубрика «Інтернет-підтримка».

Ознайомлення з новою темою автори пропонують здійснити шляхом спостереження-аналізу мовного матеріалу про безсполучникове речення, однотипні й неоднотипні частини, смислові відношення та інтонацію як засіб зв'язку частин. Варте уваги порівняно з іншими аналізованими підручниками зауваження про те, що не всі безсполучникові речення можна перетворити у сполучникові, а також про додаткові засоби зв'язку предикативних частин. Підручник містить більше аналітичних вправ на спостереження безсполучникових речень у різних стилях мовлення. Пропонуються завдання на виконання стилістичного експерименту, що дозволяє простежити за виражальними можливостями безсполучникових речень.

У підручнику наявні *конструктивні вправи* на доповнення речень, на відновлення безсполучникових речень за довідкою (Впр. 339), заміну безсполучникових речень сполучниковими (Впр. 346), складання безсполучникових речень за схемами (Впр. 348), побудову з простих речень складних (Впр. 353), виокремлення з текстів речень із певними відношеннями, пояснення розділових знаків (Впр. 333) та ін.

Аналізований підручник містить незначну кількість кілька творчих вправ на розвиток зв'язного мовлення з означеної теми: написання речень за

поданим початком з урахування певних смислових відношень (358), складання діалогу з теми (Впр.352), написання лінгвістичного повідомлення про безсполучникове речення в різних стилях мовлення (Впр. 361), висловлення свого міркування в дискусії (Впр. 359).

Підручник з української мови для 9 кл. (автори О.В. Заболотний, В.В. Заболотний) [28], на наш погляд, якнайкраще структурований і забезпечений матеріалом теоретичного й практичного характеру. На початку параграфа до кожної теми подано короткі анотації, які дають можливість учням ознайомитися з тим, яких умінь вони набудуть у процесі засвоєння матеріалу. Більшість параграфів у підручнику розпочинається із завдань дослідницького характеру, які спонукають до здобуття нових знань самостійним шляхом. Теоретичний матеріал структуровано частинами із зазначенням ключових понять теми. З метою полегшення сприйняття, осмислення, запам'ятовування нової інформації запропоновано значну кількість ілюстративного матеріалу – схем, таблиць, малюнків.

Вправи і завдання спрямовані на формування синтаксичних умінь розмежовувати безсполучникові складні речення і сполучникові; визначати смислові відношення між частинами безсполучникового складного речення; правильно інтонувати безсполучникові складні речення; правильно ставити розділові знаки між частинами безсполучникового складного речення; використовувати виражальні можливості безсполучникових складних речень. З допомогою узагальнювальних таблиць достатньо повно представлена інформація про смислові відношення між предикативними частинами БСР, їх виражальні можливості; про синонімічність безсполучникових і сполучникових речень; про структурні типи цих речень.

Вправи й завдання, представлені в підручнику, мають аналітичний, конструктивний і творчий характер.

Аналітичні вправи спрямовані на формування в учнів умінь виділяти безсполучникові речення з-поміж інших складних речень або виокремлювати їх із зв'язних текстів, визначати смислові відношення між частинами,

правильно інтонувати й ставити розділові знаки. Наприклад: 1) *Спишіть спочатку безсполучникові речення з рівноправними (незалежними) частинами, а потім – з нерівноправними (відносно залежними). Яке речення й чому не треба списувати?* (Впр. 284, с.137). 2) П. *Знайдіть у тексті й зачитайте виразно вголос безсполучникові складні речення. Простежте, чи надають ці речення легкості й невимушеності тексту та чи роблять його більш емоційним* (Впр.290). 4) *Зіставте складнопідрядні й безсполучникові складні речення. Зверніть увагу на розділові знаки та сполучники* (Впр. 325, с. 151); *Випишіть із газет (журналів, усних повідомлень ведучих новин на радіо чи телебаченні) три безсполучникових складних речення, між частинами яких ставиться тире або двокрапка. Поясніть уживання розділових знаків* (Впр. 346, с. 147).

Значна кількість дібраних вправ розрахована на формування вмінь будувати, перебудовувати, розширювати, скорочувати, доповнювати синтаксичні конструкції. Це **конструктивні вправи**, у яких до виконання пропонуються такі завдання: 1) *Перебудуйте* усно подане безсполучникове речення на складносурядне. Чи так само між частинами утвореного речення треба ставити кому? (Впр. 295 А, с. 142). 2) *Доповніть* подані речення, утворивши безсполучникові складні речення із смисловими відношеннями послідовності або одночасності подій, явищ. Утворені речення запишіть (Впр. 301, с.144). 3) *Побудуйте* усно речення, що відповідають за будовою поданим схемам. Які із цих речень безсполучникові складні? (Впр. 303, с. 144). 4) *Доповніть* подані речення, утворивши безсполучникові складні речення із смисловими відношеннями послідовності або одночасності подій, явищ. Утворені речення запишіть (Впр. 301, с. 144); 5) *Побудуйте* речення за поданими схемами (письмово). Підкресліть члени речення, визначте, чим виражені підмети й присудки (Впр.319, с.150); 6) *Доповніть* подані безсполучникові складні речення пропущеними частинами. Утворені речення запишіть, поясніть використання тире (Впр.341, с. 156); 7) *Перебудуйте* почергово безсполучникове речення на чотири складнопідрядних з

підрядними різного виду. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче (Впр. 344, с.156) та ін.

Особливої уваги заслуговують *ситуативні вправи*, які допомогою зазначених у завданнях умов можуть відтворити природну комунікативну ситуацію, спрямовані на формування основних комунікативних умінь школярів: 1) Складіть висловлення (5–7 речень) відповідно до запропонованої ситуації спілкування (на вибір), використавши безсполучникове складне речення, між частинами якого на письмі треба ставити двокрапку (Впр. 323, с. 151). *Ситуація А.* Уявіть, що ви берете участь у відкритті виставки сучасного дизайну. Поінформуйте учасників про особливості роботи дизайнерів; ваше розуміння поняття «сучасний дизайн»; особливості сучасного дизайну приміщень.

Вправи **творчого характеру** орієнтують на виконання таких завдань: побудову тексту з поданих речень (*Складіть з усіх поданих речень текст і запишіть його* (Впр.355, с.160); побудову речень за малюнком (*Побудуйте усно за малюнком два безсполучникових складних речення зі смисловими відношеннями послідовності або одночасності подій, явищ. Який розділовий знак ви поставите між частинами цих речень на письмі?* (Впр.320, с.144); написання діалогів на запропоновану тему (*Візьміть участь у діалозі (4–6 реплік) на тему «На морі» та використайте в ньому одне з утворених безсполучникових речень* (Впр.283 II, с. 138)); написання есе (*Напишіть невелике есе (5–6 речень) про місце в нашому житті гумору з обігруванням афоризму «Дотепність треба використовувати як щит, а не як меч, щоб не поранити інших» (Т. Фуллер); Використайте щонайменше три безсполучникових складних речення* (Впр. 356 Б, с.160)); написання творів на певну тему (*Напишіть невеликий твір (6–8 речень) у художньому стилі на тему «Весняна злива» або «Фантастична історія». Використайте щонайменше три безсполучникових складних речення.* (Впр. 356 А, с.160)).

Цікавими й пізнавальними в підручнику є рубрики на активізацію мисленнєвої діяльності учнів («Коло думок», «Два – чотири – усі разом»

«Попрацюйте в парах», «З глибин мовознавства»): Поясніть, чому в поданому реченні перед словами а і як ставимо не коми, а двокрапку й тире (Впр.325, с. 158); Поміркуйте, чи можна в поданих реченнях замість коми поставити двокрапку. Якщо так, то чи зміняться смислові відношення між частинами речень? (Впр.318, с. 150); Поміркуйте, яке з поданих речень просте, а яке – складне. Відповідь обґрунтуйте. (Впр.342, с. 156) тощо.

Наприкінці теми з метою узагальнення й систематизації вивченого матеріалу запропоновано тренувальні тестові завдання, серед яких є завдання на встановлення однієї правильної відповіді з чотирьох можливих; завдання на встановлення відповідностей, завдання відкритої форми на побудову й перебудову безсполучникових речень.

На нашу думку, цей підручник дозволяє якісно подати теоретичний синтаксичний матеріал і відпрацювати його практично, формуючи при цьому синтаксичну компетентність через систему ефективних вправ і завдань.

У результаті проведеного аналізу можемо зробити висновки про те, що вправи і завдання, дібрані авторами аналізованих підручників ураховують вимоги чинної програми. Дібрані за принципом від простого – до складного, з урахуванням усіх видів мовленнєво-мисленнєвої діяльності, від спостереження за функціонуванням синтаксичної категорії як на матеріалі окремих речень, так і в зв'язних текстах різних стилів до вправ творчого рівня на побудову зв'язних висловлювань із використанням безсполучникових речень. Проте кількість вправ на розвиток комунікативних умінь учнів потребує подальшого доопрацювання.

2.2. Методи і прийоми навчання синтаксису безсполучникового складного речення

Відповідно до вимог сучасної освітньої парадигми щодо перегляду організації навчально-виховного процесу на уроках української мови, головною метою якого є розвиток особистості учня, особливої актуальності

набуває проблема стимулювання продуктивної мовленнєвої діяльності учнів, спонукання їх до виконання комунікативних завдань.

Урахування змін, визначених у нормативно-правовій базі неперервної мовної освіти (Загальноєвропейських рекомендаціях із мовної освіти, Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти (освітня галузь «Мови і літератури»), Концепції мовної освіти в Україні, навчальних програмах з української мови, Концепції профільного навчання у старшій школі та ін.) потребує обов'язкового поєднання **інноваційних освітніх підходів** у їх нерозривному взаємозв'язку й взаємозумовленості під час навчання синтаксису й пунктуації української мови у 8-9 класах, зокрема:

- *компетентнісний підхід* (враховує особливості формування ключових, предметних і міжпредметних компетентностей як загальної здатності, що ґрунтується на знаннях, досвіді й цінностях особистості мовця);
- *особистісно орієнтований підхід* (забезпечує оптимальні умови для різнобічного мовного й мовленнєвого розвитку кожного учня, його самобутності, самоцінності, сприяння культурній ідентифікації дитини та ін.);
- *комунікативно-діяльнісний підхід* (базується на системному описі синтаксичних явищ, на усвідомленні системи та внутрішньої структурної організації мовних одиниць, які функціонують у реальних актах комунікації);
- *функціональний підхід* (орієнтує на професійне засвоєння синтаксичної системи як засобу спілкування);
- *функціонально-стилістичний підхід* (забезпечує розвиток умінь володіти нормами усної та писемної форм літературної мови, доречне використання нейтральних і стилістично маркованих мовних засобів у різноманітних комунікативних ситуаціях).

Професор М. Пентилюк у підручнику «Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах» зазначає про необхідність дотримання в процесі вивчення синтаксису таких **методичних принципів**:

- *навчання синтаксису у зв'язку з морфологією та іншими розділами, оскільки на синтаксичному рівні всі мовні одиниці виявляють свої функції та граматичні особливості;*
- *навчання синтаксису у зв'язку з пунктуацією та інтонацією (акцентує увагу на інтонаційних особливостях речень, різних за структурою, метою висловлення, емоційним забарвленням);*
- *навчання синтаксису в поєднанні з розвитком зв'язного мовлення (забезпечує реалізацію мовленнєвої змістової лінії програми, що полягає в формуванні комунікативної компетенції школярів) [51].*

З метою забезпечення успішного навчання учнів, пов'язаного з умінням зосереджено думати, робити правильні умовиводи, порівнювати, аналізувати й синтезувати вивчений матеріал, самостійно робити певні висновки, узагальнення, співвідносити інформацію, що надходить з різних джерел, уміти перевіряти й контролювати себе, варто дібрати ефективні методи і прийоми співпраці учнів з учителем.

Огляд науково-методичної літератури свідчить, що науковці й методисти-практики розуміють **методи навчання** як: 1) способи роботи вчителя й залежні від них способи роботи учнів із дібраним для вивчення мовним матеріалом (Л. Федоренко); 2) об'єднану в одне ціле діяльність учителя й учнів, спрямовану на засвоєння мовних знань, умінь і навичок, на організацію пізнавальної діяльності (І. Олійник); 3) спосіб одержання інформації та оволодіння учнями вміннями і навичками; 4) сукупність упорядкованих прийомів, дій, операцій, достатніх для одержання результатів спільної діяльності вчителя та учнів (С. Богндар) [9].

Ефективність навчання синтаксису залежить від уміння вчителя дібрати метод чи прийом навчання у конкретних умовах для кожного уроку. При цьому методи опрацювання програмових питань синтаксису можуть

бути різними – від слова вчителя, бесіди, спостереження над мовним явищем, роботи з підручником до методів пошукової діяльності, лінгвістичного експерименту, дослідницького методу. Однак у результаті роботи всі методи навчання синтаксису мають бути спрямовані на формування: 1) мовної компетентності, 2) мовленнєвої компетентності на основі роботи з текстом, 3) комунікативної компетентності на базі ситуативного підходу [45].

Оскільки новий матеріал є складним для самостійного засвоєння, то *слово вчителя* як метод теоретичного вивчення посідає важливе місце в процесі подачі навчальної інформації, забезпеченні її сприйняття, осмислення і запам'ятовування. При цьому форма подачі інформації передбачає або *розповідь-пояснення*, або *інструкцію щодо виконання завдань*.

Одним із способів розвивального навчання в процесі ознайомлення з новою темою є *метод роботи з підручником*, коли учні усвідомлюють сутність нового матеріалу шляхом опрацювання опорних схем і таблиць, спостерігають за ілюстративним матеріалом, довідками тощо. Цей метод забезпечує перший етап знань, коли дев'ятикласники слухають, дивляться, читають безсполучникові складні речення, співвідносять нову інформацію з раніше засвоєною. З цією метою учитель може застосовувати прийоми *бесіди* задля виявлення рівня знань із попередніх класів або через *порівняння* нового матеріалу з попередньо вивченими сполучниковими складносурядними й складнопідрядними реченнями; *прийом заключної бесіди* для перевірки засвоєного матеріалу, внесення відповідних уточнень.

Вивчення будь-якої синтаксичної теми розпочинається із *методу спостереження над мовними явищами*, у якому закладено потужні можливості учнів до активної аналітичної роботи на уроці, оскільки вони пізнають сутність синтаксичних конструкцій, осмислюють смислові зв'язки між предикативними частинами, формують і розвивають самостійні пошукові навички, виявляють безсполучникові речення в текстах, аналізують розділові знаки, знаходять відповідь на поставлені питання. Метод спостереження за мовним матеріалом можна комбінувати з *методом бесіди*,

що сприятиме сприяє виробленню в учнів пошукових якостей, здатності до самостійного аналізу, активізуватиме пізнавальну діяльність.

Елементів *дослідницького методу* набуває метод спостереження над мовними фактами, якщо його розглядати в системі проблемного навчання. Учням можна запропонувати переглянути певні відео з ютубу, після перегляду яких запропонувати дослідити безсполучникові речення та засоби зв'язку між предикативними частинами або інтонацію цих речень.

Активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів на уроках вивчення синтаксису сприяє *метод самостійної роботи*. Завдання вчителя – виробити в здобувачів освіти навички здобувати знання в процесі самостійних спостережень, навчити акцентувати увагу на певному мовному понятті й розвивати вміння аналізувати конкретне явище чи мовний факт, робити висновки. На основі узагальнень формулювати визначення і правила, самостійно добуваючи знання з теми. Наприклад: *«Поміркуйте, які розділові знаки можливі в поданих реченнях. Обґрунтуйте думку...»*; *«Знайдіть неправильно вжиті слова. Відредагуйте усно речення, визначте їхній вид за будовою»*.

Важливим елементом у застосуванні методу спостереження є *лінгвістичний експеримент* (перевірка умов функціонування синтаксичної конструкції, меж можливого її застосування, оптимальних варіантів використання). Під час виконання такого завдання школярі вчать порівнювати синонімічні мовні засоби за їх емоційним забарвленням, експресивністю, стилістичною вмотивованістю, здійснювати вибір найдоцільнішого варіанта й обґрунтовувати його, усвідомлювати роль синтаксичних синонімів і текстах. Наприклад:

❖ Замініть у тексті сполучникові речення на безсполучникові і навпаки. Подумайте, як при цьому змінюється стилістичний відтінок тексту. Обґрунтуйте відповідь.

...Юність – це вік, коли людина робить одне з найвеличніших своїх відкриттів – відкриває саму себе. Відкриття самої себе – найпрекрасніше,

що може відчувати людина. У цих пошуках глибокий зміст: кожен може розкрити свої реальні, доти незнані можливості. Щоб виявити й використати їх, треба знайти себе, тобто вивчити й зуміти оцінити. Це дасть змогу «вбудувати» себе для життя на багато років уперед.

Здавалося б, приватне питання твого життя. Далєбі! Це актуальні питання сучасного суспільного життя, оскільки людині необхідна не лише оцінка себе самої з позицій соціального ідеалу, а й всемірне прагнення до нього. Юності притаманна віра в ідеальне, романтична відданість винятковому й незвичайному. Та чи замислювалися ви, що виняткове й незвичайне народжується незвичайними можливостями звичайних людей?

А як звичайні люди йдуть до незвичайного? Як вони стають багатирями, носіями могутнього інтелекту, моральної цільності? (З газети).

У 9-му класі цілком доречним є **метод проблемного навчання**, який полягає у взаємодії викладання й учіння та передбачає формування пізнавальної самостійності учнів, спонукає їх до формулювання запитань, розв'язання завдань, що активізують пізнавальну діяльність на уроках і в процесі самостійної роботи. Така робота забезпечує можливість творчої участі учнів у процесі засвоєння нових знань, формування пізнавальних інтересів і творчого мислення. Це може бути складання алгоритмів до теми, що передбачають чітку, логічну послідовність виконуваних дій, які ведуть до правильних результатів; складання, заповнення чи доповнення опорних схем, таблиць, наприклад:

❖ Побудуйте алгоритм уживання розділових знаків у безсполучниковому складному реченні.

❖ Побудуйте узагальнювальну схему «Безсполучникові складні речення з нерівноправними частинами», проілюструйте її прикладами, дібраними з поезій сучасних авторів.

❖ Поміркуйте, у яких випадках може вживатися тире в українській мові. Створіть узагальнювальну таблицю.

❖ *Доповніть матеріал таблиці на вживання тире в українській мові, указавши умову вживання тире в кожному реченні.*

Доберіть умову вживання тире до кожного прикладу речення.

Приклади речень	Умова вживання тире
<i>Вам страшно – геть ідіть з дороги.</i>	
<i>Подивилась ясно – заспівали скрипки.</i>	
<i>Махне білосніжним крилом – спалахнуть білопінно сади.</i>	
<i>Дмухнув вітер понад ставом – і сліду не стало.</i>	

В умовах оптимізації освітнього процесу на уроках української мови поряд із традиційними методами доцільно застосовувати **нетрадиційні, інтерактивні, методи навчання**, що ґрунтуються на взаємодії вчителя та учнів як рівноправних суб'єктів навчання (колективного, групового, навчання у співпраці).

Під час вивчення синтаксичних тем доцільними, на нашу думку, є такі інноваційні методи, як:

- **«броунівський рух»** (використовується для вивчення, повторення, систематизації блоку інформації або узагальнення теоретичних знань). Так, тема «Безсполучникове складне речення» пропонується учням у вигляді підтем: 1. Ознаки безсполучникового речення. 2. Види безсполучникових складних речень. 3. Сміслові відношення між частинами. 4. Інтонація безсполучникового речення. 5. Синтаксичні синоніми до безсполучникових речень. Учень спочатку готує інформацію зі свого навчального блоку, фіксує її на картці, а потім передає свої знання іншим учням, отримуючи у відповідь новий блок теоретичних відомостей. У підсумку школярі мають почути максимально повну інформацію про речення й колективно узагальнити почуті знання;

▪ **«мозаїка»** (метод групової роботи, спрямований на формування синтаксичної компетентності учнів, повторення, узагальнення й систематизацію програмового матеріалу; розвиток критичного мислення і навичок самостійної діяльності). Сутність методу в тому, що клас працює малими групами, кожна з яких готує відповіді на поставлені завдання. Потім ці групи переформовуються для виконання наступного завдання, при цьому в кожній залишається консультант з окремого аспекту поставленої проблеми.

Завдання № 1: *Охарактеризуйте безсполучникові речення з однорідними частинами. Які смислові відношення реалізуються в цих реченнях?*

Завдання № 2: *Поясніть сутність смислових відношень одночасності й послідовності подій, явищ в безсполучникових реченнях. Доберіть власні приклади до кожної групи. Проаналізуйте морфологічне вираження присудків у цих реченнях.*

Завдання № 3: *Обґрунтуйте пунктуацію в безсполучникових реченнях з неоднорідними частинами. Перетворіть безсполучникові речення в складнопідрядні.*

▪ **«мозковий штурм»** – метод колективного обговорення й вирішення питання, який спонукає учасників до висловлення своїх думок, активної участі в обговоренні, дозволяє виявити різні ідеї вирішення поставленої проблеми. Наприклад, у процесі вивчення теми «Безсполучникове речення» учням можна поставити такі питання:

- Поміркуйте, чи завжди чітко можна визначити тип смислових відношень між частинами безсполучникового речення?
- Яке з поданих речень не можна перебудувати на складносурядне? Обґрунтуйте свою думку.

1. *Від гострого болю в очах потемніло, на вії виступили сльози.*

2. *Попрощалось ясне сонце з чорною землею, Виступає круглий місяць з сестрою-зорею.*

- У яких стилях мовлення безсполучникові речення вживаються обмежено? Яку роль в цьому виконує інтонація?

▪ **«асоціативний куц», «гронування»** (спонукає школярів до творчого мислення та вільного висловлювання з теми «Безсполучникове складне речення»). Суть методу полягає в стимулюванні думок про тісні семантико-синтаксичні зв'язки між окремими поняттями теми; сприяє усвідомленню понять і зв'язків, які важче усвідомлюються під час застосування традиційних методів навчання. Послідовність дій : посередині аркуша учитель записує опорне слово *«безсполучникове речення»*; учні навколо записують необмежену кількість слів-асоціацій, які спадають їм на думку, коли вони чують цей термін. У кінці вправи встановлюються зв'язки між поняттями.

▪ **метод незакінченого речення** (передбачає почергову відповідь–продовження щодо висловленої попередньої інформації). Наприклад:

- Особливість безсполучникових складних речень полягає в тому, що ...
- Для безсполучникових речень властиві такі ознаки: ...
- За характером смислових відношень між частинами безсполучникове речення поділяються на дві основні групи.....

- Головними засобами вираження смислового зв'язку між частинами безсполучникових речень є
- До речень з однорідними частинами належать.....
- До речень з неоднорідними частинами належать...
- У безсполучниковому складному реченні виокремлюють такі типи інтонації.....

▪ **метод помилок «Упіймай помилку»** (учні колективно обговорюють тему уроку «Пунктуація в безсполучниковому реченні». Один із них навмисне допускає помилки у своїй відповіді. Сутність методу полягає в пошуку та виявленні помилок у процесі колективного обговорення. Сприяє формуванню самоконтролю);

▪ **метод «сенкан»** (сенкан – п'ятирядковий неримований вірш, який можна використати на уроках синтаксису як засіб заохочення учнів до самостійної діяльності. У процесі складання сенкана слід дотримуватися певної послідовності: перший рядок – слово для позначення теми, другий – опис теми (2–3 слова), третій – дія, пов'язана з темою, четвертий – фраза з чотирьох і більше слів, п'ятий – лише одне слово). Наприклад:

❖ *Склади сенкан до поняття «Безсполучникове речення»*

1. *Безсполучникове речення,*
2. *складне, двокомпонентне,*
3. *утворюється, будується, виражає,*
4. *Частини безсполучникового речення поєднуються без сполучників, інтонаційно.*
5. *Висловлення.*

▪ **метод «мікрофон»** – колективно-груповий метод навчання, може застосовуватися на будь-якому етапі навчання, дає змогу учням швидко, по черзі висловити свою думку, відповідаючи на запитання вчителя.

❖ *Продовжте усно речення.*

1. *Вивчивши тему «Безсполучникове складне речення, я зрозумів, що...»*

2. Найскладнішим для вивчення цієї теми для мене було

3. Свої знання з теми я б оцінив на....

- **метод «синтез думок»** (клас ділиться на невеликі групи, яким пропонується певне завдання з теми, наприклад, синтаксичний розбір безсполучникового складного речення. Одна група підкреслює всі члени речення, ділить його на частини, передає завдання в іншу групу, учасники якої малюють схему речення й пишуть його аналіз за схемою. Пояснення пунктуації й добір синтаксичних синонімів виконує інша група. По завершенню роботи зачитується повний синтаксичний аналіз пропонованого речення.

- **метод ситуативного моделювання.** Основним засобом підвищення ефективності формування синтаксичної компетентності школярів та розвитку їхніх мовленнєво-комунікативних умінь є створення діалогічних та монологічних висловлювань **відповідно до реальної чи уявної ситуацій спілкування**, максимально наближених до життєвих. На відміну від монологічного висловлювання написанню діалогів як найскладнішому завданню сучасної мовної освіти завжди властива спонтанність, непередбаченість, швидкість реагування. Такий процес потребує від учнів активного спілкування, орієнтування в ситуації, виробляє вміння вести діалог, використовуючи при цьому необхідні формули мовленнєвого етикету. Ситуативні вправи виконуються за допомогою дидактичного ілюстративного матеріалу чи проблемних завдань.

Ситуативні вправи на уроках доцільно проводити з метою закріплення теоретичних знань та удосконалення набутих практичних умінь і навичок у конкретній ситуації, змодельованій за допомогою словесного опису чи інших засобів навчання. Учні вчаться планувати й будувати власні висловлювання відповідно до ситуації мовлення з урахуванням комунікативно доцільного добору мовних засобів.

❖ Уявіть, що Ви – вчитель. Спробуйте пояснити учням тему «Безсполучникове складне речення», ілюструючи теоретичні коментарі прикладами таких речень.

1. Сполохані орли злітають у небо, сполохані жаби стрибають у болото. 2. На небі збиралися великі хмари – можна було сподіватися дощу. 3. Тихо дзвонить хвоя смерек, тихо шепчуть ліси холодні сні літньої ночі, плачуть дзвінки корів. 4. Язык мій – ворог мій: він раніше розуму говорить.

❖ Уявіть себе екскурсоводом туристичного агентства. Вас просять допомогти з вибором цікавої екскурсії – гори чи море. Запитайте про уподобання у відпочивальників, дізнайтеся їхні наміри. Обґрунтуйте привабливість обох екскурсій. Використайте в діалозі безсполучникові складні речення.

❖ Уявіть, що Ви отримали листа від однолітка з іншої країни. Він просить розказати про особливості сучасного освітнього процесу в школах України. Продумайте свою розповідь і напишіть йому відповідь. Намагайтеся бути цікавим, і переконливим оповідачем, опишіть переваги й недоліки дистанційного навчання.

❖ Ви повернулися з відбірних регіональних змагань із біатлону і хочете поділитися враженнями з своєю подругою та виступити перед класом на виховному заході до Дня фізичної культури і спорту. Порівняйте варіанти обох розповідей. Чи однаковим є їх мовлення оформлення текстів з урахуванням адресатів?

Отже, систематичне запровадження на уроці ситуативного методу сприятиме розв'язанню багатьох актуальних освітніх завдань, а саме: формуванню аналітичного мислення, здатності самостійно приймати рішення, почуття відповідальності за власне рішення чи вчинок, стимулюванню активності й ініціативності учнів у навчальному процесі й поза ним.

Кожний метод складається з окремих прийомів, які виступають як його складові і являють собою окремий пізнавальний акт. Його характерною

ресою порівняно з методом є, по-перше, здатність використовуватися в різних методах, по-друге, частковість, тому прийом часто називають деталлю методу. У процесі вивчення граматичних тем на уроках української мови використовуються такі прийоми: різні види граматичного (морфологічного і синтаксичного) розборів, порівняння, групування мовних явищ, заміна, поширення, перестановка мовних одиниць, моделювання структури речення, словосполучення та ін.

З-поміж традиційних методів навчання вважаємо найефективнішим у процесі формування синтаксичної компетентності учнів метод вправ.

2.3. Система вправ і завдань для формування синтаксичної компетенції учнів 9-х класів

Проблема формування синтаксичної компетентності – одна з найважливіших у шкільній мовній освіті. Синтаксису відводиться важлива роль у формуванні комунікативних умінь і навичок учнів, оскільки цей мовний рівень, за словами К. Плиско, є основою для вивчення функціональної значущості мовних одиниць усіх інших рівнів, створює умови для розвитку логічного мислення й мовлення учнів, формує пунктуаційну грамотність і навички виразного читання [61]. Саме вершинний характер синтаксису в системі мови допомагає усвідомити комунікативну функцію мови та шляхи її здійснення [62].

Науковці й методисти-практики неодноразово вказували на те, що сучасний шкільний курс навчання синтаксису української мови має бути комунікативно спрямованим і зорієнтованим передусім на формування в учнів умінь і навичок вільно, комунікативно виправдано користуватися засобами мови в усіх видах мовленнєвої діяльності [67].

Важливою передумовою формування практичних умінь і навичок учнів у різних видах мовленнєвої діяльності, найбільш ефективним засобом формування синтаксичної компетентності учнів є *синтаксичні вправи*, спрямовані на засвоєння особливостей будови, семантики і функціонування

синтаксичних одиниць у мові й мовленні. Про систему таких вправ і завдань багато написано науковій і методичній літературі (Н. Голуб, О. Горошкіна, С. Караман, О. Караман, О. Копусь, О. Кулик, О. Кучерук, О. Нікітіна, С. Омельчук, М. Пентилюк, І.Хом'як, А. Ярмолук, І. Кухарчук та ін.

У різних джерелах поняття «вправа» має різне пояснення. У *словнику-довіднику* з української лінгводидактики за редакцією М. Пентилюк вказано, що *вправа* – це повторюване виконання дій, спрямованих на засвоєння знань і вироблення мовних та мовленнєвих умінь і навичок [2, с. 55]. О. Біляєв вважає, що *вправа* – це виконання студентами навчальних завдань з метою закріплення теоретичних відомостей та оволодіння практичними вміннями і навичками [6, с. 2]. О. Кучерук відзначає, що *вправа* – це практичний спосіб навчання, що являє собою спеціальне завдання для багаторазового використання (повторення) студентами певних операційних дій з метою їх засвоєння, формування вмінь і навичок, закріплення знань [43, с. 31].

Синтезуючи погляди науковців, під *вправою розуміємо* спеціально організоване одноразове/багаторазове виконання низки операцій/дій мовного чи мовленнєвого характеру, спрямованого на презентацію теоретичних знань на практиці, формування й закріплення мовних і мовленнєвих умінь і навичок, перевірку якості засвоєння теорії.

Загальноприйнятою в методиці є думка, що кожна вправа, незалежно від її характеру, має таку *структуру*: 1) формулювання завдання; 2) зразок його виконання; 3) виконання завдання; 4) контроль із боку вчителя, взаємоконтроль або самоконтроль учнів. Перша структурний компонент містить мотив до виконання певної дії. Другий – факультативний, наявний лише за потреби. Третій є власне вправою.

Незважаючи на те, що вправи завжди були предметом пильної уваги науковців, на сьогодні загальноприйнятої класифікації вправ не існує. Так, у методиці представлені різні їх класифікації, розроблені за такими критеріями: а) мета (цільова установка), мовленнєве завдання (умовне чи реальне); б) мовні дії; г) мовна форма та зміст; д) певне місце в системі

вправ; е) певний час його виконання; ж) результат, що досягається внаслідок його виконання; з) вербальний/невербальний матеріали; і) спосіб виконання вправи; к) організаційна форма виконання вправи [5].

Система вправ, як справедливо вважають методисти, має передбачати завдання, спрямовані на: 1) засвоєння лінгвістичної природи синтаксичних явищ, систематизацію та закріплення теоретичних знань; 2) вироблення ключових синтаксичних умінь і навичок; 3) формування дослідницьких якостей учнів; 4) розвиток комунікативних умінь; 5) удосконалення культури мовлення тощо.

У процесі формування синтаксичної компетентності основна роль належить системі синтаксичних вправ, зміст яких визначається ключовими вміннями й навичками, якими повинні оволодіти учні з метою вдосконалення граматичного ладу власного мовлення. **Синтаксичні вправи** – це різновид граматичних вправ, спрямованих на засвоєння лінгвістичної природи синтаксичних одиниць; формування, розвиток й удосконалення вмінь та навичок учнів із синтаксису; розвиток комунікативних умінь; удосконалення культури мовлення.

Аналіз науково-методичної літератури вказує на те, що засвоєння синтаксису має відбуватися у таких **напрямах**: 1) *спостереження* за синтаксичною будовою, інтонаційним оформленням речень; *побудова* різних за кількісною і якісною характеристикою речень за поданим зразком чи схемою; 2) *формування уявлень* про одиниці синтаксису; 3) *засвоєння* структури речення і найважливіших синтаксичних понять; засвоєння синтаксичної термінології; 4) *поглиблення* знань і вмінь із синтаксису під час опрацювання несинтаксичних тем); 5) *формування вміння* використовувати у власному мовленні різні речення за метою висловлювання, за інтонацією, формування пунктуаційних навичок; 6) *застосування* набутих знань і умінь із синтаксису у практиці зв'язного мовлення [83].

Відповідно до мети і завдань магістерської роботи нами було розроблено систему мовно-мовленнєвих вправ і завдань, спрямованих на

засвоєння синтаксичної теорії в практичному аспекті й формування комунікативних умінь і навичок учнів 9 класів під час вивчення безсполучникових речень.

Аналітичні вправи застосовуються з метою формування та закріплення знань учнів про істотні ознаки безсполучникових складних речень. Засвоєння теоретичних знань і відпрацювання практичних умінь і навичок відбувається на матеріалі готових речень і є доцільним на всіх етапах вивчення теми. Такі вправи спрямовані на:

- *спостереження за синтаксичними конструкціями, сприйняття, усвідомлення та фіксацію в пам'яті отриманої інформації:*

Вправа 1. Прочитайте безсполучникові складні речення. Укажіть, у реченнях якої групи частини граматично незалежні одна від одної, а якої – залежні. Вставте між частинами сполучники. З якими сполучниковими реченнями співвідносні подані речення? Зробіть висновок про особливості речень кожної групи.

*Вечір тихий пахне тут прив'ялим
сіном, місяць чеше коси зорям в
вишині (Г. Савчук).*

*Горобці купаються в піску – буде
дощ (Н. тв.).*

*Учора це була казка – сьогодні
дійсність (М. Коцюбинський).*

*День обіцяє бути погожим: на небі
ні хмариночки, ні плямочки (Панас
Мирний).*

Вправа 2. Прочитайте речення, проаналізуйте засоби зв'язку між частинами безсполучникового складного речення.

- повторення окремих членів речення;
- інтонація (перелічувальна, зіставна, зумовлена, пояснювальна);
- вживання в першій предикативній частині спільного для всіх частин члена речення;
- наявність в обох частинах слів з протилежним значенням;
- наявність у другій частині займенника чи прислівника, що вживаються з метою уникнення тавтології слів першої частини

1. А сонце сідає за гребінь, глибшає тіней хода (В. Боровий). 2. У глибині лісу стукав дятел, пищали синиці (О. Десняк). 3. Думав, доля зустрінеться – спіткалося горе (Т. Шевченко). 4. Фіалка у гаях Полісся небесний промінь розлила, там пролісок на ноги звівся, медунка ніжно зацвіла (М. Сингаївський). 5. Багато зір у небесах, багато хвиль у морі (В. Сосюра).

- *розпізнавання певної синтаксичної конструкції серед інших конструкцій чи у зв'язних текстах, усвідомлення її лінгвістичної природи:*

Вправа 3. *Визначте* різновиди складних речень. Назвіть безсполучникові речення. *Поясніть* **принципову відмінність** між безсполучниковими і сполучниковими складними реченнями.

1. Я обламаю хвилиною пальці, щоб не сплітались в печаль годин. 2. Не встигнеш надивитися на сонце, а вже вечірня зоря темніє тобі в постарілих очах. 3. Квіт на каштанах так чисто і юно зайнявсь, вітер волого припав до пелюсток устами. 4. Після денної спеки враз війнуло вітром, зашумів ліс, магнієво зблиснуло небо, розламуючись у бомбових ударах грому. 5. В серцевині соняшника відпочивав після праці джміль, а з його прозорих крилець стікала місячна роса.

Вправа 4. Прочитайте текст. *Визначте* його тип і стиль мовлення. **Випишіть** безсполучникові складні речення, *визначте* смислові відношення між частинами. **Обґрунтуйте** їх стилістичну роль у тексті. Поясніть вживання розділових знаків.

Бабине літо

Осінь прийшла, чарівниця осінь! Птахи турбуються, нервують, коли-не-коли щось скрикують. Час їм у далеку дорогу збиратися. А жовтогаряча, розцяцькована безліччю барв осінь уже їде на рудому коні. Десь-не-десь стоять ніжно-буриштинові берези, коричнево-жовті шати приміряють верби, міддю переливаються дуби... Осінь, чарівниця кольорів, і вересень, її вправний учень, швидко малюють декорації до прощального грандіозного

карнавалу природи, чарівного балу падолисту, увертюра якого вже бринить у повітрі.

І раптом літо, згадавши, як добре йому було, прокидається з невчасно розпочатої сплячки, розливає сонце над нивами та лісами. І спалахує навколо бабине літо! Удруге вбирається у весільний одяг глуха кропива, червоніють навіть духмяні сунічки. Небеса, осяяні яскравим холодним промінням, низько схиляються до справжніх осінніх квітів: жоржин, айстр, чорнобривців, сальвій. Вони будуть стояти до останнього, закриваючись пелюстками від перших, ще не дуже жорстоких морозів. Але це буде за кілька днів, усього-на-всього кілька днів, а зараз – бабине літо! Знову замайоріли в повітрі метелики, знову гудуть джмелі, знову снують до квіток ніби і не стомлені працею бджоли (За народним календарем).

- **угруповання виучуваних синтаксичних одиниць за певною ознакою:**

Вправа 5. *Випишіть* спочатку безсполучникові речення з однорідними частинами. *Назвіть найвиразніші засоби* поєднання предикативних частин у кожному випадку. Як вони співвідносяться з складносурядними реченнями?

1. Дихає товща моря спокоем благодатним, риби блакитноокі злегка гойдають злегка гойдають штиль (Н. Янушевич). 2. Кораблі набирали ходу: небезпечне місце треба було проминути якнайшвидше (Д.Ткач). 3. Підніме ранок росяні ключі, пролине день за сонцем у короні (Н.Нікуліна). 4. Для кохання у нас часу мало, для мовчання – у нас віки (З тв. В. Симоненка). 5. Птахи з-за моря вертають – плуги з полем розмовляють (Н. тв).

- **зіставлення синтаксичних конструкцій із метою виокремлення специфічних ознак:**

Вправа 6. Прочитайте речення й виконайте завдання. Випишіть спочатку безсполучникові речення з однорідними частинами, а потім – з неоднорідними. За якими найважливішими ознаками вам вдалося це зробити? *Поясніть різницю* між реченнями.

1. Рада б зірка зійти – чорна хмара заступає (Народна творчість). 2. Підсіває сонце золото в отави, на кленовім листі зайнялись заграви

(М. Штепан). 3. Шелестить пожовкле листя по діброві; гуляють хмари; сонце спить; ніде не чути людської мови; звір тільки виє по селу, гризучи трупи (Т. Шевченко). 4. Життя як метелик: подув вітер і зламав крила (Олександр Олесь). 5. Стоїш високо – не будь гордим, стоїш низько – не гнися (Н.тв.).

▪ **спостереження за інтонуюванням синтаксичних одиниць:**

Вправа 7. Прочитайте речення, **схарактеризуйте** типи інтонації та інші засоби зв'язку компонентів безсполучникових речень.

1. У кольоровому жовтні багрянїли кленові листки, цвіли жоржини, по-літньому пишалися троянди, очікуючи похвальби своїй красі (І. Савка). 2. В такі ночі довго хвилюється серце косаря: йому згадується літо (М. Стельмах). 3. Виглянуло сонце – озеро вмить проясніло, радісно всміхнулось до неба (Т. Масенко). 4. Вернувся він – вже смеркло, зовсім стемніло (Панас Мирний). 5. Зимове сонце, як мачушине серце: світить, та не гріє (Н. тв.). 4. Вночі несподівано подув віте, небо скоро затяглося хмарами (М. Коцюбинський). 5. Прийде година – досягне її калина (Нар. тв.). 6. Горобці купаються в піску – буде дощ (Н. тв.).

Вправа 8. Прочитайте речення. Визначте смислові відношення між частинами. Проаналізуйте їх за кількістю частин. **Зробіть висновки** про структуру безсполучникових складних речень та інтонацію між ними..

1. Море в той день було дуже неспокійне і брудне – кілька діб підряд сильно штормило (Ю. Логвин). 2. Пахла м'ята перцева близько, цїпенїла небес висота, у гніздечко, немов у колиску, дика птаха поклала дитя (Г. Верес). 3. За вікном потяга – похмура карпатська осїнь: хмари зачіплялися за верхівки гір, ліси переливаються відтінками жовтого й червоного, вода в гірських річках темна й густа (Н. Гербиш). 4. Сонце було особливо спекотне і яскраве, тїнь – густою й прохолодною (А. Содомора).

▪ **оцінювання стилістичної виразності синтаксичних конструкцій:**

Вправа 9. Прочитайте безсполучникові складні речення. Визначте смислові відношення між частинами, кількість предикативних частин. **Обґрунтуйте** їх стилістичну виразність і доцільність уживання в художніх та публіцистичних текстах.

1. *Найогидніші очі порожні, Найгрізніше мовчить гроза, Найнікчемніші дурні вельможні, Найпідліша брехлива сльоза (В. Симоненко).*
2. *Золото вже сиплеться згори, Так ніжно огортає наші плечі, Щасливий день осінньої пори Туманом синім проростає у вечір (Л. Завіщана).*
3. *Вони обнялися, мов брати, і стояли вражені: під ними Поділ у садах, церкви, красиві будинки; довкола – нескінченна оболонь, Дніпро, задніпрянська далечінь, ліси, луки і небо зовсім близько (С. Плачинда).*

Вправа 10. Прочитайте текст. Замініть, де можливо, сполучникові складні речення безсполучниковими. Чи змінюється у процесі такої трансформації стилістичне забарвлення тексту?

Писанки не можна було писати, коли з кимсь посварився, був у гніві. Адже й сама писанка – символ добра та сонця. Вони є прості. У цьому орнаменті немає ні початку, ні кінця. Вона символізує вічний рух, бо немає початку й кінця життю на землі. Писанки часто пасічники клали під вулики, бо вірили, що безкінечно будуть роїтися бджоли.

Малювали на писанках оленів, півнів і коней. Ці тварини в далекі часи вважалися священними, присвячувалися різним богам давньої релігії. Вважалося, що олені породили всіх людей і тварин на землі. Кінь присвячувався богові сонця Дажбогові. Півень на писанці відвертав блискавку й громовицю. Таку писанку клали під кут хати, аби вберегти її від блискавиці. У всіх українських писанках є щось схоже, а є і відмінне.

Обов'язковим елементом закріплення засвоєних знань із синтаксису в цілому і синтаксису безсполучникового речення зокрема є **синтаксичний розбір** – один із видів роботи, покликаний виробити вміння аналізувати структуру речення (простого/складного), розкривати характер синтаксичних відношень, що сприяє розвиткові зв'язного мовлення учнів. З метою

засвоєння алгоритму аналізу учням пропонуються уніфіковані схеми розборів, які сприяють виробленню послідовних дій, автоматизують навички їх виконання.

Вправа 11. Прочитайте речення. Випишіть безсполучникові. **Виконайте** їх синтаксичний розбір за схемою.

1. *Жайворонки просто дзьобиками та крильми торкаються лунких намистин, і вони передзвонюють мелодійними сонячними голосами (Є. Гуцало).* 2. *Життя як метелик: подув вітер – і злавав крила (Олександр Олесь).* 2. *Визорилося небо, поля потонули в імлі, у синіх смереках (Олесь Гончар).* 3. *Пам'ять могла б убити нас, аби не мала рятівної властивості забувати (Л. Первомайський).*

Синтаксичний розбір дозволяє вчителю швидко й ефективно з'ясувати не лише рівень засвоєння основ лінгвістичної теорії про безсполучникове складне речення, а й перевірити вміння учня застосувати набуті знання на практиці, вміння міркувати в логічній послідовності,

Узагальнюючи, зазначимо, що *аналітичні вправи* спираються на аналітико-дослідницьке осягнення учнями різноманітного синтаксичного матеріалу і спрямовані на вироблення вмінь спостерігати й аналізувати мовні факти, орієнтуватися в системі синтаксичних одиниць. Такі вправи передбачають комплексних узагальнюваних завдань із синтаксичними одиницями: спостереження за безсполучниковими реченнями, їх кваліфікування, аналіз; розрізнення структурних відмінностей між сполучниковими й безсполучниковими складними реченнями; визначення смислових відношень та особливостей пунктуації; усвідомлення стилістичного значення безсполучникових конструкцій у готових текстах; виконання синтаксичного розбору безсполучникового складного речення.

Важливу роль в усвідомленні учнями граматичної структури безсполучникових синтаксичних конструкцій та формуванні вмінь будувати різні моделі речень, доцільно використовувати їх у власному мовленні виконують *конструктивні вправи*. Вони обов'язково супроводжуються

внутрішньою аналітичною роботою мислення, яка спонукає до здійснення контролю за правильністю побудови речень. Вправи такого типу доцільно проводити з метою закріплення та поглиблення набутих теоретичних знань на практиці.

Конструктивні вправи спрямовані на відтворення, перетворення мовного й мовленнєвого матеріалу, містять завдання на побудову (за зразком, схемою, алгоритмом), доповнення, поширення, відновлення, перебудову та редагування. Тому переважна більшість завдань містить лексеми з імперативним значенням типу: *об'єднайте, доповніть, перебудуйте, змініть розташування, відредагуйте, створіть* (наприклад, схему, таблицю), *замініть* (наприклад, одні синтаксичні одиниці іншими). Основна мета вправ цього типу – формування синтаксичних умінь з переходом їх у навички.

Розглянемо фрагменти найтипівіших конструктивних вправ на:

▪ **трансформацію речень за зразком:**

Вправа 1. Прочитайте сполучникові речення, *перетворіть їх* на безсполучникові, запишіть, розставляючи розділові знаки. Визначте смислові відношення між частинами утворених речень. Поясніть, чому деякі речення не підлягають такій трансформації.

Зразок: *Коли ягідники в перелісках задухмяніли цвітом, забриніли перші бджоли* (М. Дочинець) (складнопідрядне умови); *Ягідники в перелісках задухмяніли цвітом – забриніли перші бджоли* (безсполучникове, ставимо тире, бо друга частина виражає наслідок).

1. *А на дворі гуляє вітер і співає симфонію дощ* (Ю. Григорук). 2. *Чи то вітер верхів'ями смерек гуляє, чи вовк самотній виє жалібним голосом* (Є. Гуцало).. 3. *На кульбабку дмухнеш – і рій пуху розлетиться в усі боки* (М. Дочинець). 4. *Під ранок замети зросли до небачених розмірів і все навкруги перетворилося на білу мовчазну пустелю* (В. Терлецький). 5. *Не цурайся роду свого, його звичаю та мови, бо рідна мова і звичай зберігають*

енергію нації (Волховник). 6. Якщо ваше серце сповнене любові, у ньому немає місця страху (М. Дочинець).

Вправа 2. Прочитайте речення. **Змініть** складнопідрядні речення **синонімічними** їм безсполучниковими, проаналізуйте відношення між частинами. Поясніть уживання розділових знаків. З'ясуйте, які з речень більш стилістично виразні.

1. І лише тут Антон помітив, що крізь густу сметану туману зверху на них падають великі білі сніжинки (В. Терлецький). 2. Мудрі люди кажуть, що всі найважливіші речі починаються із вдячності (Б. Матіяш). 3. Бажаний місяць прийшов, Мов місяць зійшов (Н.тв.). 4. Знай, що в житті є ще один ніким не писаний закон – закон сімейного життя (І. Цюпа). 5. Коли квітеня ударить у сонячний гонг, прокидається і вмивається чистою сльозою лоза (М. Дочинець). 6. Бачить зовсім він інші картини, бо живе він у інші високі часи В. Ткаченко).

▪ **добір речень за схемою, за опорними словами:**

Вправа 3. **Доберіть** другу частину речень так, щоб утворилося безсполучникове складне речення. Запишіть утворені речення.

Прокоментуйте інтонаційний малюнок кожного речення.

1. На небі сонце – [протиставлення].
2. Я чув легенду: [конкретизація].
3. Легенький вітерець дихнув в обличчя, [перелік].
4. Зайця ноги носять – [протиставлення].
5. Хвилина-дві – [швидка зміна подій].

Вправа 4. Побудуйте безсполучникові складні речення, у яких :

- друга частина конкретизує значення слів: 1. [...**чутка**] : []; 2. [... **пам'ятаю**] : []; 3. [... **так**] : [];
- обидві частини зіставляються за допомогою слів-антонімів в обох частинах: 1. [**справа**], [**зліва**]. 2. [**щастя**] – [**лихо**];

- перелік явищ з допомогою повторення одного й того самого слова в обох частинах або спільного другорядного члена речення: 1. [*тільки*], [*тільки*]; 2. *На світанку* [], [].

Вправа 5. Побудувати безсполучникові речення, які б відповідали таким структурним моделям:

1. [двоскладне]: [односкладне].
2. [двоскладне], [односкладне].
3. [односкладне], [односкладне].
4. [двоскладне] – [неповне двоскладне].

▪ **ускладнення синтаксичних конструкцій:**

Вправа 6. Шляхом поступового ускладнення двоскладного непоширеного речення *Наближалася зима* утворіть безсполучникове складне речення через такі трансформації:

Наближалася зима. → Двоскладне поширене. → Просте ускладнене. → Безсполучникове складне.

• **доповнення (відновлення) речень (тексту):**

Вправа 7. Відновіть речення, дібравши потрібні за змістом предикативні частини з довідки. Визначте засоби зв'язку між частинами утворених речень (інтонація, співвідношення дієслів-присудків, повторення одного й того ж слова).

1. *Я знаю: ...*
2. *Дуже тішиться бджола: ...*
3. *Не вони судили –*
4. *Зійде сонце –.....*
5. *Це буде так: ...*
6. *З собаками ляжеш – ...*

Довідка: ...він судив; ...утру сльози, ніхто й не побачить; ...в осінній день прозорий перейдемо ми на свої дороги; з блохами встанеш; ... слабкість – це одна з диверсій; ...дика груша розвіла.

▪ **добір речень з художньої літератури:**

Вправа 8. *Доберіть* шість прислів'їв, що мають структуру безсполучникових складних речень (три з однорідними частинами, три з неоднорідними).

Обґрунтуйте вживання розділових знаків. Спробуйте пояснити, чому чимало прислів'їв мають саме таку будову.

Як бачимо, в основу конструктивних вправ покладено самостійне моделювання, реконструювання і конструювання синтаксичних одиниць, спрямованих на збагачення граматичної будови мовлення учнів. Вправи і завдання розраховані на закріплення набутих знань на практиці.

Поглибленню знань із синтаксису безсполучникового складного речення, формуванню стійких граматичних, пунктуаційних та комунікативних умінь учнів сприятимуть *творчі вправи*, які передбачають повну самостійність їх виконання. Добір таких вправ і завдань здійснювався з дотриманням принципу міцності знань і вмінь через повторення вивченого раніше, наростання складності, активізації мовленнєво-мисленнєвої діяльності школярів. Творчі вправи (з використанням опорних елементів) виконуються самостійно, без опертя на зразок, проте з використанням плану, схеми, сюжетних малюнків, власних спостережень, ключових слів і словосполучень, висловлювань, що передають основний зміст тощо. У процесі виконання таких вправ учень спирається на елементи змісту та форми, які полегшують йому продукування/сприйняття мови.

У процесі виконання творчих вправ учні будують стилістично диференційовані власні висловлення з урахуванням ситуації спілкування, комунікативно виправдано добирають вербальні й невербальні засоби та способи оформлення думок і почуттів, дотримуються культури мовлення й норм українського мовленнєвого етикету. У шкільній практиці використовуються такі типи завдань:

- **складання речення за сюжетним малюнком:**

Вправа 1. За поданим малюнком опишіть красу і велич найбільшого високогірного озера українських Карпат із використанням безсполучникових речень із перелічувальними смисловими відношеннями.

Озеро Синевір https://ua.dorogovkaz.com/stati/legenda_o_sinevire.php

- **продовження тексту публіцистичного стилю за поданим початком із використанням безсполучникових речень:**

Вправа 2. Продовжіть текст про столицю Західної України, використовуючи безсполучникові складні речення.

Сучасний Львів, центр Львівської області, абсолютно справедливо вважається індустріальною, духовною та культурною столицею Західної України. Місто з населенням понад 900 тисяч жителів одночасно є найбільшим музеєм під відкритим небом: тут збереглося більше двох тисяч пам'ятників історії та культури. Старий центр Львова внесено до списку Всесвітньої Спащини людства, а відтак визнано найбільшою цінністю планетарного масштабу.

Це всесвітньо відоме місто-музей...

- **написання тексту за поданим планом або поданим початком із використанням безсполучникових речень:**

Вправа 3. Напишіть текст наукового стилю про безсполучникове складне речення за таким планом:

- 1) які речення називаються складними безсполучниковими;
- 2) які типи смислових відношень між частинами виділяють у безсполучникових складних реченнях;

3) коли в безсполучникових складних реченнях ставиться кома, крапка з комою, тире, двокрапка? Проілюструйте відповіді власними прикладами.

Вправа 4. Напишіть **власне висловлення** за поданою схемою на тему: «Не руйнуй гармонії земної». Висвітліть найважливіші питання екологічного характеру як демографічної проблеми, використовуючи безсполучникові речення з різнотипними частинами.

Вправа 5. *Напишіть есе*, початком якого є слова С. Плачинди. За можливості вводьте у своє висловлювання безсполучникові речення з різними типами синтаксичних відношень.

Не забувай віри своєї, мови рідної, вдома її не помічаєш, тую мову, на чужині ж вона, мов батько, і мати і вся Україна (С. Плачинда).

Вправа 6. Складіть і запишіть невеликий **твір-міркування** «Що означає бути патріотом сьогодні?», використовуючи безсполучникові речення з однотипними і різнотипними частинами. Накресліть структурні схеми.

Вправа 7. Напишіть **твір-роздум** на морально-етичну тему «Співпраця з ворогом в умовах війни» з використанням безсполучникових речень. Визначте їх виражальні можливості в тексті.

Вправа 8. Прочитайте цитату Г. Сковороди. Обґрунтуйте вживання двокрапки в реченні. Напишіть невелике есе, використовуючи безсполучникові речення з різнотипними частинами.

«Уподібнюйся пальмі: чим міцніше її стискає скеля, тим швидше і прекрасніше здійснюється вона догори» (Г. Сковорода).

Удосконаленню діалогічного мовлення учнів сприяють завдання на трансформацію монологічного тексту в діалогічний. У процесі роботи учні складають діалоги на матеріалі текстів-монологів, ураховуючи ситуацію та мету спілкування, використовують репліки для стимулювання, формули мовленнєвого етикету, дотримуються норм літературної мови тощо.

Вправа 9. Трансформуйте поданий монологічний текст у діалог відповідно *до ситуації*: ваш однокласник запитує, а ви відповідаєте.

...Навіть той, хто добре плаває, повинен постійно бути обережним, дисциплінованим і суворо дотримуватись правил поведінки на воді. Знання та виконання правил поведінки на воді є запорукою безпеки життя, а також отримання задоволення від відпочинку. Необхідно звернути особливу увагу на пояснення правил поведінки на воді дітям. У воді варто знаходитись не більше 15 хвилин. Після купання не рекомендується приймати сонячні ванни, краще відпочити в тіні. Не рекомендується купатися поодиноці біля крутих, стрімчастих і зарослих густою рослинністю берегів. Перед тим, як стрибати у воду, переконайтесь в безпеці дна і достатній глибині водоймища..

Отже, творчі вправи, розраховані на залучення учнів до активної комунікативної діяльності, на формування їхніх інтелектуально-креативних здібностей: дару слова, мислення, мови, уваги, спостережливості тощо.

Висновки до другого розділу

Аналіз навчально-методичного забезпечення освітнього процесу засвідчив, що чинна програма з української мови в 9 кл. орієнтує на те, щоб учні не тільки знали синтаксис як розділ науки про мову, а й активно послуговувалися синтаксичними одиницями як засобом спілкування, самовираження особистості, вільно висловлювали свої думки, здійснювали мовленнєву діяльність (усно й письмово).

Сучасні підручники зорієнтовані на те, щоб пропонований програмою теоретичний мінімум, необхідний для глибокого розуміння і засвоєння синтаксичних явищ, розширював лінгвістичну ерудицію учнів, підвищував рівень мовного чуття, теоретичного сприйняття, переосмислення, розвивав творчі здібності й формував синтаксичну компетентність у процесі практичної діяльності. Проте слід зауважити, що підручники потребують посилення комінукативного спрямування вправ і завдань.

Відповідно до мети і завдань магістерської роботи була розроблена методична система формування синтаксичної компетентності учнів 9-х класі під час вивчення безсполучникового речення, яка враховувала сучасні підходи до вивчення мови, найбільш ефективні методи і прийоми навчання, які б сприяли розвитку комунікативно компетентної мовної особистості, здатної вміло користуватися засобами мови в різних життєвих ситуаціях.

ВИСНОВКИ

Аналіз лінгвістичної, педагогічної, методичної літератури й практики навчання української мови в закладах загальної середньої освіти дав змогу констатувати недостатню розробленість означеної проблеми, що підтверджує її актуальність і необхідність створення методики формування синтаксичної компетентності учнів у процесі вивчення безсполучникових складних речень.

Наукові пошуки засвідчують, що на сучасному етапі розвитку національної освіти першочергового значення набула реалізація компетентнісного підходу в навчанні мови. В умовах сьогодення такий процес є найпродуктивнішим під час вивчення синтаксису, адже цей розділ становить вершину ієрархії мовних рівнів і повною мірою реалізує комунікативну функцію мови.

Шляхом комплексного аналізу наукових студій О. Пометун, Н. Бондаренко, Н. Голуб, О. Горошкіної, Т. Груби, Н. Дикої, О. Караман, С. Карамана, В. Сидоренко, Т. Тютюми, І. Кухарчук, А. Ярмолюк було висвітлено теоретичні засади формування синтаксичної компетентності учнів 9-х класів у процесі вивчення безсполучникових складних речень. Зокрема уточнено зміст ключових понять дослідження: «компетентнісний підхід», «компетенція», «компетентність», «мовна компетентність», «синтаксична компетентність», описано компонентний склад синтаксичної компетентності у процесі вивчення безсполучникового речення.

У процесі дослідження було з'ясовано, що мовна компетентність передбачає знання одиниць мови (фонетичних, лексичних, словотвірних, орфографічних, пунктуаційних, графічних та каліграфічних, граматичних (морфологічних і *синтаксичних*), правил їх побудови, поєднання й функціонування, різнорівневих зв'язків між ними.

Синтаксична компетентність – це особистісна здатність мовця вільно оперувати системними знаннями синтаксичного рівня мови для комунікативно доцільного їх використання в мовленнєвій діяльності в

різноманітних ситуаціях спілкування для розв'язання мовленнєво-розумових проблемних завдань.

У дослідженні було конкретизовано структуру синтаксичної компетентності під час вивчення безсполучникового речення, яку визначають такі компоненти, як мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісний, особистісно-професійний.

З метою подальшого розроблення методичних рекомендацій щодо формування синтаксичної компетентності учнів у процесі вивчення безсполучникових речень було з'ясовано *лінгвістичний статус безсполучникових* складних речень у синтаксичній науці (праці відомих вітчизняних і зарубіжних лінгвістів: І. Вихованця, К. Городенської, Н. Гуйванюк, А. Загнітка, М. Плющ, К. Шульжука, І. Слинька, О. Пономаріва, М. Каранської, В. Белошапкової, М. Поспелов та ін.), особливості їх формально-граматичної та семантико-синтаксичної організації та описано класифікацію безсполучникових речень. На основі аналізу було з'ясовано, що:

1. Проблема вивчення безсполучникового складного речення та його місця в системі мови, незважаючи на численні дослідження у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці, упродовж тривалого часу залишається відкритою й дотепер остаточно не розв'язаною.

2. У спеціальних теоретичних працях та навчальних посібниках зафіксовано низку спірних питань щодо статусу безсполучникового речення – встановлення меж між складним безсполучниковим реченням і поєднанням простих незалежних речень, визначення його місця в системі складного речення. Науковці витлумачують цю синтаксичну конструкцію або як різновид складносурядного, або як складнопідрядного речення, або як особливий синтаксичний тип, що протиставляється сполучниковому складному реченню.

3. Проте переважна більшість вітчизняних і зарубіжних лінгвістів вважає цю синтаксичну одиницю самостійним структурно-семантичним

типом складного речення зі своїми специфічними ознаками та характером смислових відношень між його складовими компонентами.

У нашому дослідженні робочим вважаємо таке визначення *безсполучникового складного речення*: речення, у якому предикативні частини поєднуються в єдине синтаксичне й смислове ціле за допомогою певних лексико-граматичних і ритмомелодійних засобів, однак без сполучників і сполучних слів.

4. За своїми формальними ознаками безсполучникові речення мають спільні риси або із складносурядними, або із складнопідрядними реченнями. Семантичні відношення, властиві безсполучниковим реченням, також характеризують рівною мірою складносурядні та складнопідрядні речення.

5. Синтаксисти чітко описали *засоби зв'язку* між предикативними частинами, серед яких – *основний* : інтонація як універсальний засіб; *додаткові*: паралелізм видо-часових форм дієслів-присудків, контактні слова, анафоричні елементи, своєрідна синтаксична структура (неповнота однієї з частин, загальний другорядний член речення, повторення окремих членів речення, порядок розташування частин).

Теоретичні положення про сутність синтаксичної компетентності та її змісту, типології безсполучникових складних речень стали підґрунтям для створення методичної системи формування синтаксичної компетентності учнів.

Відповідно до мети й завдань магістерського дослідження було здійснено аналіз навчально-методичного забезпечення процесу формування синтаксичної компетентності учнів. Зокрема виявлено, що чинна програма орієнтує на вивчення безсполучникового речення в комунікативно-діяльнісному аспекті, про що свідчить перелік умінь, передбачених діяльнісною складовою.

Аналіз підручників засвідчив, що в них знаннева та діяльнісна складова реалізується достатньою кількістю *аналітичних, конструктивних, творчих* вправ. Проте недоліком аналізованих підручників є недостатня

кількість вправ, що акцентують увагу учнів на стилістичній диференціації безсполучникових речень та їх ситуативно-мовленнєвій обумовленості, внаслідок чого обсяг та зміст матеріалу за досліджуваними синтаксичними конструкціями не зовсім відповідають комунікативній меті навчання.

Нами була розроблена методична система вивчення безсполучникових речень з урахуванням традиційних і інтерактивних принципів навчання, з використанням найбільш ефективних під час вивчення синтаксису методів і прийомів. Основний акцент було зроблено на вправи як основний метод відпрацювання практичних умінь і навичок учнів: **аналітичні вправи** – побудовані на завданнях, які дозволяють учням виявити безсполучникові речення з-поміж інших синтаксичних конструкцій, проаналізувати типи смислових відношень між предикативними частинами, проаналізувати особливості вживання розділових знаків, визначити роль безсполучникових речень у текстах різних стилів; розкрити їх смислове та стилістичне навантаження; **конструктивні вправи** спрямовані на формування вмінь і навичок самостійно будувати складні речення відповідно до настанни. Передбачають *такі завдання*: побудову речень за схемами, опорними словами або засобами зв'язку; доповнення окремих речень або текстів мовними одиницями для завершення висловленої думки; розширення завершеного висловлення з метою збільшення його інформативної місткості; заміна одних мовних елементів іншими в структурі одиниць вищого рівня: **творчі вправи** передбачали вдосконалення вмінь у репродуктивних і продуктивних видах діяльності, зорієнтовані на виконання завдань створення висловлювань на основі тексту; побудова зв'язних висловлювань на тему, запропоновану вчителем; 2) написання зв'язних висловлювань за сюжетним малюнком, репродукцією картини; 3) виконання ситуативних вправ.

Отже, розроблена нами методична система вивчення теми «Безсполучникове речення» в закладах загальної середньої освіти, на нашу думку, сприятиме формуванню та розвитку мовних й мовленнєво-комунікативних умінь та навичок учнів, які повинні виявляти високий рівень

мовленнєвої культури, комунікативно доцільне користування синтаксичними засобами мови відповідно до вимог мовленнєвої ситуації та комунікативного завдання, дбання про якість свого мовлення та його вдосконалення.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування синтаксичної компетентності учнів 9 класів у процесі вивчення синтаксису, а лише відбиває основні положення цієї роботи й дає підстави визначити перспективні напрями подальших розвідок, наприклад, формування синтаксичної компетентності учнів 9-х класів у процесі вивчення складних речень із різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. Українська мова : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Грамота, 2022. 159 с.
2. Баранник Н. О. Удосконалення синтаксичної компетентності студентів-філологів засобами самостійної роботи. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка*. Сер.: Педагогічні науки, 2017. Вип. 35. С. 136–145. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vgnpu_2017_3_20.
3. Бевзенко С. П. та ін. Сучасна українська мова. Синтаксис: Навч. посіб. Київ : Вища шк., 2005. 270с.
4. Бевзюк І. М. Окремі аспекти методологічних підходів психологічних знань у процесі формування комунікативної компетентності майбутніх прокурорів. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія №12. *Психологічні науки: Зб. Наукових праць*. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. № 37 (61). С. 49-53.
5. Беляєва О.М, Лисанець Ю.В. До питання щодо класифікації вправ у вітчизняній і зарубіжній лінгводидактиці (оглядова стаття). URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/200097205.pdf>
6. Біляєв О. Вправи в навчанні мови. Українська мова і література в школі: науково-методичний журнал. 2004. № 6. С. 2–5.
7. Біляєв О. М. Лінгводидактика рідної мови : навчально-методичний посібник. Київ : Генеза, 2005. 180 с.
8. Бондар С. Компетентність особистості інтегрований компонент навчальних досягнень учнів. *Біологія і хімія в школі*. 2003. № 2. С. 8–9.
9. Бондар С. П. Методи навчання. *Енциклопедія освіти*. Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. К. : Юрінком Інтер, 2008. С. 492–494.

10. Бондаренко Н. Культуромовний аспект формування правописної компетентності учнів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Філологічна, 2012, вип. 31, С. 159–62.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. 1736 с. : іл.
12. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
13. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ : Наукова думка, 1992. 224 с.
14. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища школа, 1985. 360 с.
15. Герман В. Синтаксис складного речення: практикум для самостійної роботи. Суми: Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2022. с.
16. Глазова О. П. Українська мова : підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів. Харків : Вид-во «Ранок», 2022. 240 с.
17. Гнаткович Т. Компетентнісний підхід у мовній освіті учнів. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. (26): Збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ імені М. Драгоманова, 2011. С. 58-64.
18. Голуб Н. Б., Галаєвська Л. В. Навчання синтаксису на уроках української мови у 8-9 класах: метод. посіб. Київ : Конві Прінт, 2018. 128 с.
19. Голуб Н. Компетентнісне навчання української мови в загальноосвітній школі: проблеми й перспективи. *Українська мова й література в школі*. 2014. 7. С. 2-6.
20. Голуб Н.Б. Методичні рекомендації щодо навчання української мови в умовах компетентнісного підходу. *Дивослово*. 2013. № 9. С.2–7
21. Голуб Н.Б., Дяченко Л.М., Остапенко Н.М., Шляхова В.В. Технологія сучасного уроку рідної мови : спецпрактикум з теорії і методики навчання укр. мови; навч.-метод. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Остапенко. Черкаси : Відлуння, 1999.

- 128 с.
22. Голуб Н. Б., Ярмолюк А.В. Українська мова: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. К. : Педагогічна думка, 2017. 308 с.; іл.
 23. Горошкіна О.М., Голуб Н.Б. Методичні рекомендації щодо вивчення української мови в закладах загальної середньої освіти у 2022-2023 навчальному році. URL: <https://olesya12142111.blogspot.com/2023/08/2023-2024.html>
 24. Державний стандарт базової середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України № 898 від 30 вересня 2020 року. URL : <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartivrovnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898> (дата звернення : 23.11.2020)
 25. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції у сучасній українській мові. Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1980. 192 с.
 26. Дудик П.С., Прокопчук Л.В. Синтаксис української мови: підручник. Київ : Академія, 2010. 380 с.
 27. Житар І., Матвійчик Т. Українська мова : Синтаксис і пунктуація. Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. 240 с.
 28. Заболотний В., Заболотний О. Українська мова : підруч. підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів. Київ : Вид-во «Генеза», 2022. 274 с.
 29. Загнітко А. Методи, методики дослідження сучасного синтаксису. *Науковий вісник Чернівецького національного університету* : зб. наук. праць / наук. ред. Б. І. Бунчук. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009. Вип. 475–477 : слов'янська філологія. С. 207–213.
 30. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. Донецьк: ДонНУ, 2001. С. 48-67.
 31. Загнітко А. Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект. Донецьк, 2009. 137 с.
 32. Загнітко А.П. Український синтаксис: Науково-теоретичний і навчально-

- практичний комплекс; навч. посібник/ Інститут змісту і методів навчання; Донецький держ. ун-т. Київ, 1996. Ч. 2. 240 с.
33. Закон України «Про повну загальну середню освіту». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення : 27.10.2021)
 34. Караман С. Методика навчання української мови в гімназії. Київ : Ленвіт, 2000. 272 с.
 35. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. К., 1995,
 36. Компетентнісний підхід до навчання української мови в основній школі (матеріали крутого столу). Українська мова і література в школі. 2012. № 4. С. 51-64.
 37. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : Бібліотека з освітньої політики / під заг. ред. О. В. Овчарук. К. : «К.І.С.», 2004. 112 с.
 38. Концепція «Нова українська школа». Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 16 серпня 2016 р. URL : <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/> (дата звернення : 17.01.2021).
 39. Корнієнко С. І. Сутність і основні характеристики лінгвістичної компетентності майбутніх учителів болгарської мови. *Педагогічні науки*. 2009. № 4. С. 161–165.
 40. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови : [у 2 ч.]. Київ : Рад. шк., 1959– 1961. Ч. 2 : Синтаксис : підруч. для ф-тів мови і л-ри пед. ін-тів. 1961. 284 с.
 41. Кухарчук І. О. Комунікативно-діяльнісний підхід до вивчення синтаксису у мовній освіті вчителів української мови та літератури [Текст] : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук : 13.00.02 – теорія і методика навчання української мови / Кухарчук Ірина Олексіївна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2006. 20 с.

42. Кучеренко І. А. Теоретичні і методичні засади сучасного уроку з української мови в основній школі : дис. ...доктора пед. наук : 13.00.02 / Кучеренко Ірина Анатоліївна. Херсон, 2015. 560 с.
43. Кучерук О. А. Методи навчання мови в українському педагогічному дискурсі. *Вісник Львівського університету*. 2010. Випуск 50. С. 246–253. (Серія філологічна).
44. Кучерук О. А. Пріоритетні напрями в шкільній лінгводидактиці. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2014. Ч. 2. С. 190-197.
45. Кучерук О. А. Система методів навчання української мови в основній школі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра педагог. наук: 13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова). Київ, 2012. 40 с.
46. Кушнір Т. І. Формування граматичної компетентності учнів 8–9 класів у процесі вивчення синтаксису: дис. ...канд. пед. наук : 13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова) / Кушнір Тетяна Іванівна. Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2016. 294 с.
47. Мамчур Л. Витоки компетентнісного підходу до навчання мови в дослідженнях вітчизняних учених [Текст]. *Українська мова і література в школі*. 2011. № 2. С. 8–12.
48. Методика вивчення української мови в школі / О. М. Біляєв, В. Я. Мельничайко, М. І. Пентилюк та ін. Київ : Рад. ш., 1987. 246 с.
49. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах: підручник / За ред. проф. М. І. Пентилюк. К. : Ленвіт, 2004. 400 с.
50. Методика викладання української мови в середній школі / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило, О. С. Скорик. Київ : Вища школа, 1979. 309 с.
51. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / М. І. Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна та ін.; за ред. М. І. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2004. 400 с.

52. Мордовцева Н. В. Компетентнісний підхід до формування мовної особистості молодшого школяра. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 2013. № 13 (272), ч. III, с. 114–119.
53. Наумчук М.М., Лушпинська Л.П. Словник-довідник основних термінів і понять з методики української мови: навчально-методичний посібник. Тернопіль: Астон, 2003. 132 с.
54. Нова українська школа : poradnik dla vchitelja. Za zag. red. N. M. Bibik. Київ : Вид дім «Плеяди», 2017. 206 с.
55. Омельчук С. А., Ляшкевич А.І. Усі уроки української мови у 9 класі: посіб. Харків : Основа, 2009. 361 с.
56. Пентиліук М. І. Розвиток української лінгводидактики в контексті Державного стандарту базової і повної освіти в Україні. *Вісник Львів. ун-ту. Сер. філологічна*. 2010. Вип. 50. С. 123-130.
57. Пентиліук М. І., Горошкіна О., Єсаулова Н. та ін. Словник-довідник з української лінгводидактики : Навчальний посібник. За заг. ред. М. І. Пентиліук. К. : Ленвіт, 2003. 149 с.
58. Пентиліук М. Компетентнісний підхід до формування мовної особистості в євроінтеграційному контексті. *Українська мова і література в школі*. 2010. № 2. С. 2-5.
59. Пентиліук М., Горошкіна О., Нікітіна А. Концептуальні засади комунікативної методики навчання української мови. *Українська мова і література в школі*. 2006. № 1. С. 15–20.
60. Пентиліук М.І., Окуневич Т. Г. Сучасний урок української мови. Харків : Вид. група «Основа», 2007. 176 с.
61. Плиско К. Теорія і методика навчання української мови в середній школі / Катерина Плиско. Харків : ХДПУ, 2001. 115 с.
62. Плиско К.М. Організація навчання синтаксису в середній школі : Навчально-методичний посібник. Харків, 1996. 136 с.

63. Пометун О. І. Теорія і практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн. *Компетентнісний підхід в сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи* : Бібліотека з освітньої політики. К. : К.І.С., 2004. С.16–25.
64. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18–20.
65. Самсонюк О., Хом'як І. (2019). Формування синтаксичної субкомпетентності в загальноосвітній школі. *Логос. Онлайн*. вилучено із <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/2663-4139/article/view/321>
66. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. 2008. 712 с.
67. Сидоренко В. Лінгводидактичні засади навчання синтаксису й пунктуації української мови учнів 8–9 класів в умовах оновленої освітньої парадигми. *Українська мова і література в школі*: наук.-метод. журнал. 2015. № 1. С. 7–19.
68. Сидоренко В. Формування синтаксичної й пунктуаційної компетентностей учнів 8–9 класів засобами технології кооперативного навчання. *Українська мова і література в школі*. 2015. № 2, С.7–15.
69. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. та ін. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : навч. посібник. К. : Вища шк., 1994. 670 с.
70. Словник української мови : в 11-ти т. [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. IV. – С. 250.
71. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. акад. АН УРСР І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1972. 511 с.
72. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін.; За ред. М.Я. Плющ. Київ: Вища школа, 2000. 430 с.
73. Сучасна українська мова. Синтаксис : [підручник] / за ред. О. Д. Пономаріва. К.: Либідь, 1994. 256 с.

74. Сучасна українська мова: підручник / за ред. О.Д. Пономарева. Київ: Либідь, 2001. 400 с.
75. Терлак З. Українська мова: Збірник вправ із синтаксису та пунктуації. Львів : Світ, 1999. 224 с.
76. Ткачук О. С. Мовно-мовленнєва компетенція на уроках української мови в початкових класах. *Вісник Житомирського державного університету*. Випуск 44. Педагогічні науки. С. 156–159.
77. Тютюма Т.С. Формування синтаксичної компетентності майбутніх учителів української мови і літератури з використанням інформаційно-комунікаційних технологій : дис. на здобуття наук. ступеня д-р філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки / Тетяна Сергіївна Тютюма. Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2023. 236 с.
78. Українська мова. 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (зі змінами, затвердженими наказом МОН України від 07.06.2017 № 804). URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalniprogrami-5-9-klas> (дата звернення : 12.11.2020)]
79. Українська мова. Енциклопедія. (Редколегія: Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін.). Київ : Укр. енцикл., 2000. 752 с.
80. Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням філології: підруч. для 9 класу загальноосвітніх навч. закладів / С. О. Караман, О. М. Горошкіна, О. В. Караман, Л. О. Попова. Харків. Ранок, 2017. 272 с.
81. Українська мова. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (5-9 класи). URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-10-11-klas> (дата звернення: 12.09.22).
82. Химинець В.В. Інноваційна освітня діяльність. Тернопіль: Мандрівець, 2009. 360 с.
83. Шевцова Л. Формування синтаксичних умінь та навичок (на основі творів

- Т. Г. Шевченка). Волинь – *Житомирищина*. 2010. № 21. С. 323-332. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vg_2010_21_45.
84. Шевченко Г. П. Концептуальна сутність компетентнісного підходу : європейський вимір. *Реалізація європейського досвіду компетентнісного підходу у вищій школі України*. К. : Педагогічна думка, 2009. С. 121–130.
85. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. Київ: Видавничий центр «Академія» 2004. 406 с.
86. Щупко С. О. Суть компетентнісної методики навчання синтаксису складного речення в основній школі. *Освітні обрії*. № 2(51). 2020. С. 72–74.
87. Щупко С. О. Сучасний підхід до навчання синтаксису складного речення в основній школі. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 2021. №1(339) Ч.2, С.159–169. URL : [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2021-1\(339\)-2-159-169](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2021-1(339)-2-159-169)
88. Ярмолюк А. Проблема формування синтаксичної компетентності учнів 9-х класів на уроках української мови. *Українська мова і література в школі*. 2016. № 6. С.7–11.

ДОДАТОК А

СИСТЕМА ВПРАВ І ЗАВДАНЬ ІЗ ТЕМИ «БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ»

АНАЛІТИЧНІ ВПРАВИ

❖ Схарактеризуйте складні безсполучникові речення за структурою та сполучними засобами. Скільки предикативних частин має кожне складне речення? Визначте безсполучникові речення з однотипними частинами. Які відношення вони передають (одночасність подій, послідовність, зіставлення, протиставлення тощо)?

1. Народ стояв купками і гупорив усюди на одну тему: цього дня мав приїхати до Нового Самбора перемиський владика Стецько Брилинський із Спаського монастиря (А. Чайковський «Сагайдачний»). 2. Багато бережницьких та вачинських лежало на землі побитих та покривавлених, їхні коні, позадиравши хвости, налякані, розбігалися на всі сторони (А. Чайковський «Сагайдачний»). 3. Лише десь опівдні повіяв легенький вітерець, дерева стали колихатися, мряка кудись подівалася, аж прояснилося (А. Чайковський «Сагайдачний»). 4. Листя в садках ще тільки проклюнулося, тому в гіллі рясно миготять дрібні, мов роса, прозеленкуваті крапельки – то зав'язь (Г. Тютюнник «Зав'язь»).

❖ Визначте різновиди складних безсполучникових речень з різнотипними предикативними частинами.

1. Прилетіла до двору, бачить: якийсь чоловік у шинелі ходить по городі, Сергійка на руках носить. 2. Допомагав, як міг, по господарству: поправив тин, витесав і закопав нові стояки на ворота, вирив яму на картоплю, таку здоровенну, що туди влізла б Сидоришина хата. 3. Новопризначеному голові троянівці були раді: хлопець молодий, з розумом, такий діло поведе. 4. Олена глянула у вікно: в сірій світанковій млі стрельнула іскрами цигарка, легеньким відсвітом лягла на шибки. 5. Зварить Федора відерний чавун борщу – за день як вітром вивіє (З тв. Г. Тютюнника «Вир»).

❖ Установіть тип синтаксично-сміслових відношень між частинами безсполучникових речень. З'ясуйте, який розділовий знак потрібно між ними поставити (кому; крапку з комою; тире; двокрапку). Схарактеризуйте безсполучникові речення за структурою.

1. Ксеня поверталася з цвинтаря уже присмерком її вели під руки Огнивенко й Одновухий. 2. Ніч пливе хата гойдається тиха місячна повінь жевріє на шибках. 3. Батюшка обіцяв церква помагатиме. 4. Розплющила очі

і здивувалась на долівці вже грався сонячний зайчик. 5. Перед тим прийшла чутка цар готує кріпакам волю (з тв. М. Сиротюка «Забілили сніги»).

❖ Розставляючи пропущені розділові знаки, перепишіть речення в такій послідовності:

- а) з комами;
- б) з двокрапкою;
- в) з тире між частинами безсполучникових речень.

1. Поле що безкрає море скільки зглянеш розіслало зелений килим аж сміється. 2. З неба як розтоплене золото лється на землю блискучий світ сонця на ланах грає сонячна хвиля під хвилию спіє хліборобська доля... 3. Не встиг доказати останнього слова чує недалеко з-за жита хтось співає. 4. Сейм ухвалив доручити коронному гетьману Конецпольському звести фортецю на Дніпрі якомога швидше і поселити в ній надійну залогу (В. Чемерис «Фортеця на Борисфені»).

❖ Визначте семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами безсполучникових речень; зробіть синтаксичний аналіз 2-х речень на вибір.

1. І сивітимуть знов у далині високі могили, віятиме вітер полиневим духом, хлюпатиме степ колоссям в обличчя (А. Головка). 2. З праці радість, з безділля – смуток (Народна творчість). 3. Брязне клинок об залізо кайданів, піде луна по твердинях тиранів (Леся Українка). 4. Вони не згинули, вони живуть і нині (М. Бажан). 5. Гроза буде – хмара аж на землю лягає (О. Коломієць). 6. Дерево міцне корінням – людина горінням (Народна творчість). 7. Десь далеко, в повитих туманом плавнях, вставало сонце; тихо курились луки, переливаючись іскристими барвами... (Я. Баш).

❖ У реченнях схарактеризуйте типи інтонації та інші засоби зв'язку компонентів безсполучникових речень. Підготуйте повідомлення на тему «Розділові знаки в безсполучникових реченнях», ілюструючи поданими прикладами.

1. Посієш вчинок – виросте звичка. 2. Я вірю: нам прийдешні роки відкриють шлях до щастя. 3. На зеленій траві білі чайки сидять, білі свічі горять на тарелях латають. 4. Прийде час – всі дороги на світі повернуть у край наш крилатий на печаль ворогам, на утіху тобі. 5. У його одноманітне шептання якось непомітно вливається пісня, вона не заважає молитві. 8. Пам'ятай: наше життя – це своєрідний храм...

❖ Розподіліть безсполучникові складні речення на три групи: 1) синонімічні до сполучникових складносурядних; 2) синонімічні до

сполучникових складнопідрядних; 3) речення не синонімічні до сполучникових складних речень. Поясніть розділові знаки.

1. Граната рвонула, згасло світло, Надя, вхопивши з ліжечка дитину, наосліп кинулася до дверей (В. Шкляр). 2. Опеньки з'явилися – літо скінчилося (Народна творчість). 3. Але така властивість моєї пам'яті: пам'ятаю бозна-що, забуваю елементарні речі (Л. Костенко). 4. Тепле сонце встало високо над Левиною горою, гомоніло передмістя, снували люди, мов мурахи, вимішуючи ногами весняну квашу (Р. Іваничук). 5. Та знаю: мене колисала колиска В краю калиновім тонкими руками (І. Драч). 6. Проведи по ньому смичком – він заграє, мов перша скрипка! (М. Стельмах).

❖ Доберіть по одному уривку з текстів різних стилів із безсполучниковими складними реченнями. Зіставляючи ланцюгові зв'язки, зробіть висновки про їхній стилістичний характер і відповідність функціональному стилю

❖ **Пошуково-вибіркова робота.** Із творів Ліни Костенко випишіть безсполучникові складні речення, заповніть таблицю

Приклад БСР	Тип речення	Схеми

КОНСТРУКТИВНІ ВПРАВИ

❖ Перебудуйте сполучникові складні речення на синонімічні безсполучникові. Визначте однорідність чи неоднорідність частин, з'ясуйте тип їх структури за характером семантико-синтаксичних відношень.

Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі, і хлюпають ними аж в краї неба. Я тепер маю окремих світ, що наче перлова скойка, бо стулились краями дві половини – одна зелена, друга блакитна – й замкнули у собі сонце, немов перлину. А я там ходжу і шукаю спокою. Йду, і невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок. Можу подумати, що я планета, яка посувається разом із сателітами. Бачу, як синє небо надвоє розтяли чорні дихаючі крила ворони (за М. Коцюбинським).

❖ Утворіть з наведених простих речень усі можливі різновиди складних безсполучникових речень (з однотипними, різнотипними, комбінованими частинами). Визначте смислові відношення між їх частинами; поясніть розділові знаки. Виконайте синтаксичний аналіз 2-х речень на вибір.

1. Душа співала від щастя. Ми наближались до таких омріяних гір. 2. Пролетіла осінь. Настала зимова пора. 3. Поле шумить достиглим 27 колоссям. Людство збере урожай. 4. День буде чудовим. На небі жодної хмари і жодного натяку на дощ. 5. Несподівано Оксана сіла за фортепіано. Полилася сумна мелодія натхнення. 6. Кожен з нас буде дбайливо ставитися до природи. Ми залишимо її чудові акварелі нащадкам.

❖ Розгорніть речення у безсполучникові так, щоб у них можна було вжити вказані в дужках розділові знаки.

1. [Одшумів теплий дощ], [], [].
2. [З неба, як розтоплене золото ллється на землю світ сонця]; []; [].
3. [Грім гримить] – [].
4. [Прийшла осінь] – [].
5. [Всяк зустріча свою осінь по-своєму]: [].

❖ Перебудуйте сполучникові складні речення на синонімічні безсполучникові; визначте змістові відношення між частинами утворених речень, розставте потрібні розділові знаки.

1. Пам'ятайте, що наше життя – це своєрідний храм з мудрістю попередніх поколінь.
2. Дай язикові волю, то заведе в неволю.
3. Любіть працю на землі, бо без цього не буде нам і нашим дітям щастя.
4. Якщо склав план, то й діло зробиш

Пам'ятай: наше життя – це своєрідний храм... (Друга частина розкриває зміст першої).

2. Дай язикові волю – заведе в неволю. (Друга частина виражає наслідок того, про що йдеться в першій).
3. Любіть працю на землі: без цього не буде нам щастя. (Друга частина вказує на причину того, про що йдеться в першій).
4. Склав план – діло зробиш. (Перша частина вказує на умову).

❖ Заверши народні прислів'я, запиши їх, обґрунтуй уживання розділових знаків. Накресли схеми утворених речень.

1. Рідна мова – не полова...	1. ...її за вітром не розвієш.
2. Бабиних груш не руш...	2. ...свої трясина і бабі неси!
3. Про землю піклуєшся...	3. ... золотим зерном милуєшся.
4. Брати – що коти...	4. ...вони погризуться і помиряться.
5. Любов – не пожежа...	5. ...займеться – не погасиш.

6. Дай язикові волю...

6. ...заведе в неволю

❖ **Стилістичний експеримент.** Перебудуйте складносурядні речення так, щоб складові частини кожного з них стали окремими простими реченнями.

1. Там нікого не було – і Остап з Соломією присіли на мішках. 2. Борошняний пил висів у повітрі, а стіни, банти і постав були обсипані ним, як снігом. 3. Урешті мельник наказав їм зупинитися, а сам пішов наперед. 4. Остап опиравсь бистрині з усієї сили, але його кіл мало що помагав. 5. Остап придержав пліт – і обоє вискочили на берег, втомлені й мокрі. 6. У грудях у нього хрипіло і було боляче дихати.

Зіставте речення і з'ясуйте, якого стилістичного ефекту досягає автор, використовуючи в тексті складносурядні речення.

ТВОРЧІ ВПРАВИ

- ❖ **Творче тезування.** Складіть тези розповіді на тему «Безсполучникові складні речення з однорідними частинами».
- ❖ Доповніть уривки речень так, щоб утворились безсполучникові речення, враховуючи типи смислового зв'язку між частинами, поданими у дужках.
 1. Цінують життя (пояснення).
 2. Я пишаюсь своїм походженням (причина).
 3. Материнська любов ніколи не вмирає (доповнення).
 4. Справжній майстер доводить справу до кінця (причина).
 5. Гарно навкруги весною (пояснення).
- ❖ Складіть твір-роздум на тему «Моя рідна земля», уживаючи безсполучникові складні речення різних типів.
- ❖ Напишіть есе на тему «Війна буде повторюватися до тих пір, поки питання про неї буде вирішуватися не тими, хто помирає на полях битв» (А. Барбюс). Уведіть у текст безсполучникові речення з смисловими відношеннями причини, умови і наслідку.

- ❖ Напишіть твір у публіцистичному стилі з використанням безсполучникових складних речень, епіграфом до якого будуть рядки з поезії Н. Красоткіної

*А мир такий крихкий, як порцеляна,
Немов кришталь, що б'ється на друзки.
Хоч пісня щастя всім така жадана...
То ж хочеться, щоб мир був на віки.*

- ❖ Напишіть твір-мініатюру за прислів'ям «Тільки тому шана буде, хто батьківщину не на словах, а ділом любить». Поміркуйте, які види безсполучникових речень будуть доцільними для розкриття змісту.

- ❖ Обміркуйте дизайн плаката на захист бездомних тварин, складіть його словесний опис. Доберіть слоган-напис відповідного змісту. В описі плаката вживайте безсполучникові складні речення.

- ❖ Продовжіть за зразком безсполучникові складні речення так, щоб вони відповідали заданим у дужках умовам. Розставте потрібні розділові знаки, поясніть їх.

Зразок: *З нас ніхто не заговорить... (неоднорідні частини, причинові відношення). – З нас ніхто не заговорить: кругом нас стільки чутливих вух.*

1. Цінують кожну прожиту мить... (неоднорідні частини, наслідкові відношення). 2. Ми усе здолаєм і вистоїм... (неоднорідні, причинові). 3. Скінчилася мука твоя... (однорідні, послідовність подій). 4. Звучить сигнал тривоги... (однорідні, одночасність подій). 5. Оглянься... (неоднорідні, друга частина розкриває зміст попередньої). 6. Затуманились очі туманом... (неоднорідні, причинові). 7. Одні боронили свою країну... (неоднорідні, протиставні).

СИТУАТИВНІ ВПРАВИ

- ❖ Уявіть, що Ви повернулись із турпоходу та хочете поділитися своїми враженнями з одногрупниками. Запишіть можливий варіант своєї розповіді. За потреби використовуйте подані слова та словосполучення (визначити маршрут, орієнтуватися на місцевості, скласти план, поставити намет, розпалити багаття, техніка безпеки, звуки природи, гірська місцевість, спів птахів, рослини, цілюще повітря, екосистема, місцева флора, фауна,

біорозмаїття, дослідити зразки ґрунту та води). Які види безсполучникових речень можна використати в процесі розповіді?

❖ Уявіть, що Ви відвідуєте гурток за інтересами або спортивну секцію і хочете розповісти про це своїм друзям у соціальних інтернет-мережах. Складіть текст, наголошуючи на цікавих моментах роботи гуртка або секції та можливостях розвитку і становлення Вас як особистості на заняттях.

❖ Уявіть, що Вам терміново знадобилась книга і ви прийшли до бібліотеки, але потрапили у перерву. Незважаючи на це, бібліотекар Вам допоміг. Складіть та запишіть діалог, який відбувся між Вами та бібліотекарем, правильно розставляючи розділові знаки. Які слова та вирази з мовного етикету Ви використали?

❖ Ви учасник сходження на Говерлу, щойно повернулись додому, у Вас чудові враження. Ви бажаєте поділитись ними зі своїм другом, який живе в іншому місті. Опишіть у листі до друга свою подорож так, щоб йому захотілось піти в таку ж подорож. Перевірте всі слова зі складними орфограмами за словником так, щоб не припуститись помилок.

❖ Уявіть, що Ви загубили свого чотирилапого друга. Напишіть про це оголошення в соціальних мережах. Як Ви опишете свого собаку? Які типи речень використаєте? 8. Уявіть, що Ви запрошені у гості, Вам потрібно купити квіти. Складіть діалог між покупцем та продавцем, де продавець має з'ясувати, з якого приводу Вам потрібні квіти, допоможе вибрати найбільш привабливі та скласти букет. Використайте слова – назви квітів.

❖ Уявіть, що Ви професіонал своєї справи і Вас запросили в одну з місцевих шкіл виступити перед дітьми з розповіддю про Вашу професію. Доведіть, що Ваша професія – одна з найцікавіших та найнеобхідніших у сучасному суспільстві. Підготуйтеся (письмово) до виступу. Які терміни Ви використаєте? Поясніть їх правопис.

❖ Ви обрали професію, яка Вам найбільше подобається. Уявіть, що ви отримали освіту і перший раз вийшли на роботу. Повертаючись додому, Ви зустріли свого улюбленого вчителя. Опишіть свій робочий день так, щоб учитесь порадів за Вас. Розкажіть, що сподобалось на роботі, а що можна було б змінити за Вашою участю. В розповіді використайте слова з професійної лексики. Бажано, щоб подібні ситуативні вправи частіше включалися в структуру заняття. Зауважимо, що викладач може залучити студентів до складання таких завдань, використовуючи умови, з якими вони зустрічались у житті.

ДОДАТОК Б

Тести

1. Позначте безсполучникове складне речення, між частинами якого слід поставити тире (розділові знаки пропущено):

А Переконатися пора зробивши зло не жди добра (Д. Білоус).

Б Одним заспокоюю себе у мене ще все попереду (В. Канівець).

В У товаристві лад усяк тому радіє (Л. Глібов).

Г Добре сказано Сенекою жорстокість народжується з посередності й слабкості (Є. Гуцало).

Ґ Не повернуть минулого ніколи воно пройшло і вже здається миттю (М. Рильський).

2. Позначте безсполучникове складне речення, між частинами якого треба поставити тире:

А Анка тремтить на порозі її ложниці постала тінь (Р. Іваничук).

Б А серце зрозуміло цю тривогу його майбутності дають дорогу (М. Сингаївський).

В Везе мені, мій вчителю, везе мої пісні в мені не повмирали (Г. Чубач).

Г А вправо ступиш прірва і провал, і знову сплеск (О. Ольжич).

Ґ Сталось диво тоді камінець засіяв і промінням ясним всіх людей здивував... (В. Самійленко).

3. Позначте безсполучникове складне речення, між частинами якого треба поставити двокрапку.

А. Посієш впору збереш зерна гору (Народна творчість).

Б Риплять колеса біжать неквапно коні (В. Шевчук).

В Сонце сідає в пурпурові хвилі дібров долини дихнули туманом засміялися сині дороги... (М. Стельмах).

Г Чую сокири дзвенять в закарпатському лісі (П. Дорошко).

4. Позначте безсполучникові складні речення з однотипними частинами відкритої структури.

А Йдуть лугами тумани з Десни, на очах посивіли кульбаби, б'ють зозулі у дзвони весни (Д. Іванов).

Б Я частина Всесвіту, він в мені, я – в ньому (В. Буденний).

В Побачив диво-дивне вранці: на білій груші угорі живими гронцями рум'янцю погойдуються снігурі (В. Буденний).

Г Сивіє пісня моєї осені, крильми раз по раз на сполох б'є (В. Буденний).

5. Позначте безсполучникове складне речення з однотипними частинами закритої структури.

А Ось-ось отава остання скоситься, в покоси вляжеться життя моє (В. Буденний).

Б Підмерзли перемоклі дні, сніг сіре листя припорошив, звільнившись від важкої ноші, зникає осінь вдалині (В. Буденний).

В Плакати хотілось – сльози не текли (О. Олесь).

Г Вересню, зі мною не лукав: в нас з тобою обопільна доля (В. Буденний).

6. Позначте безсполучникове складне речення з різнотипними частинами.

А Я від буйних вітрів, я від синіх джерел, вглиб землі проросло мого серця коріння (В. Буденний).

Б Поглянь: вуалі білосніжні смагляві вишні надягли (Д. Іванов).

В Падоліст тумани промива до півдня холодною росою, віддзвеніла в далеч наді мною бабиного літа тятива (В. Буденний).

Г Пора щедрот, пора осінніх вжинків, ледь-ледь не луснуть стиглі гарбузи (В. Буденний).

7. Позначте безсполучникове складне речення, між предикативними частинами якого ставиться тире (розділові знаки пропущено).

А Отак не раз буває і в житті якась одна подія здатна все змінити (П. Гордасевич).

Б Плин часу подібний до плину ріки ріка тече повз береги не зупиняючись і на хвилину (В. Козаченко).

В Білі акації будуть цвісти в місячні ночі жагучі промінь морями залле річку і верби і кручі (В. Сосюра).

Г Все довкола стає натомленим це надходить зими пора (В. Буденний).

8. Позначте безсполучникове складне речення, між предикативними частинами якого слід поставити двокрапку (розділові знаки пропущено).

А Не буде птахів серце людське стане черствим (М. Стельмах).

Б Дивна річ наче вперше йому відкриваються оці ночі з темними шатрами лип з мигтінням зірок з віддаленим гудінням міста (Є. Гуцало).

В Мрія ставала дійсністю дійсність була схожа на мрію (Л. Дмитерко).

Г Вже темна осінь надійшла зів'ялий лист паде по листю повагом до нас грізна зима йде (С. Воробкевич).

9. Позначте безсполучникове складне речення, між предикативними частинами якого слід поставити крапку з комою (розділові знаки пропущено).

А Не зорі падають із неба зірки ідуть на небеса (Ю. Рибчинський).

Б І вітрові в полі гуляти не сила згорнув свої вільні широкії крила (В. Сосюра).

В Скоро сонечко пригріє потечуть струмки темний гай зазеленіє зацвітуть квітки (О. Олесь).

Г Мені ввижалися лани діброви затока кучерява і лунка я чув леління рідної розмови і тихий шепіт верб коло ставка (М. Драй-Хмара).

10. Позначте безсполучникове складне речення, між предикативними частинами якого ставиться тире (розділові знаки пропущено).

А Полум'яне листя сипле жовтень тужавіє нива задубіла (І. Драч).

Б Бувають дивні на землі дива серед зими черешня зацвіла (Д. Павличко).

В Душа пройшла всі стадії печалі тепер уже сміятися пора (Л. Костенко).

Г Далеко на сході стало червоніти небо сонце сходило (О. Маковей).

11. Позначте безсполучникове складне речення, між предикативними частинами якого ставиться тире (розділові знаки пропущено).

А Багато квіток подібні до небесних зірок їхні пелюстки розходяться урізнобіч як промінці від золотої серединки (І. Камінець).

Б Глянь моя мила зорі повисли над Дніпром (П. Тичина).

В Є у людини щось від птиці збирається в незвіданий політ (Л. Забашта).

Г Стихла пісня тихо стало над степом (В. Сосюра).

12. Позначте безсполучникове складне речення, між предикативними частинами якого ставиться двокрапка (розділові знаки пропущено).

А Небо з морем обнялось море в небі розлилось (О. Олесь).

Б Говорить шовком вишиває (Народна творчість).

В Любіть красу своєї мови звучання слів і запах слів це квітка ніжна і чудова кохання батьківських степів (П. Масенко).

Г Ой майнули білі коні тільки в'ються гриви тільки курява лягає на зелені ниви (В. Симоненко)

13. Позначте безсполучникове складне речення, між предикативними частинами якого ставиться двокрапка (розділові знаки пропущено).

А Умовк кобзар сумуючи щось руки не грають (Т. Шевченко).

Б Ясно бачиш мету легше до неї йти (Народна творчість).

В У товаристві лад усяк тому радіє (Л. Глібов).

Г Журавлі бринять дзвінкоголосі їх кличе даль прозора-вітрова (А. Малишко).

14. Позначте речення, що відповідає такій характеристиці: складнопідрядне речення з однорідною підрядністю:

А Не поет, хто забуває про страшні народні рани, щоб собі на вільні руки золоті надіть кайдани (Леся Українка).

Б Маковейчику просторно і легко на серці, бо сонця так багато, що небо аж побіліло (О. Гончар).

В Михайло знав, що рух німецьких танків припиниться тоді, коли один-два з них запалають.

Г Як тільки смеркне і зоряне небо щільно укриє землю, далекий обрій враз розцвітає співом (М. Коцюбинський).

Ґ Алі помагав, хоч часом, коли хазяїн забалакувався з покупцями, він позирав на незнайоме село (М. Коцюбинський).

15. Позначте складнопідрядне речення з неоднорідною (паралельною) супідрядністю:

А Я в людей не проситиму сили, я нікого в житті не просила, як не просять гранітні схили, щоб у спеку дощі їх зросили (Л. Костенко).

Б Бо пам'ятайте, що на цій планеті, відколи сотворив її пан Бог, ще не було епохи для поетів, але були поети для епох (Л. Костенко).

В Було це десь там, біля Таврії, в степах, де гнеться ковила, де обрій піниться отарою... (Л. Костенко).

Г Голубіє земля, оповита прозорим серпанком, хвилі кидає в берег море важке і зелене (О. Ольжич).

Ґ І десь в ті дні, несміло, випадково, хоч я вже й пісню склала не одну, печаль моя торкнула вперше слова, як той кобзар торкнув її струну (Л. Костенко).

16. Позначте речення, що відповідає такій характеристиці: складне речення з різними видами зв'язку (сполучниковим і безсполучниковим):

А Хоч і втомилася Леся з дороги, але після обіду пішла з Маргаритою, старшою дочкою Комарових, гуляти містом: старовинне, воно мало багато привабливих куточків (М. Олійник).

Б Коли вони поминули ставок, де заспокійливо й сонно сюсюкали гуси, й увійшли в левади з рясними кущами калини понад стежкою – туманна сутінь густіш їх обгорнула вогкістю й холодом (М. Івченко)

В Куди він літає, що його радує і що смутить – нічого про це матері не відомо (О. Гончар).

Г А з неба місяць так і сяє; і над водою, і над гаєм, кругом, як в усі, все мовчить (Т. Шевченко).

Г Пора була весняна, ранішнє сонце так любо світило, не пекло, а гріло; поля зеленіли, як рута... (Панас Мирний).

ДОДАТОК В

Самостійна робота

Тема: Структурно-семантичні особливості безсполучникових конструкцій

Завдання 1. Визначте смислові відношення в безсполучникових конструкціях з однотипними частинами. Вкажіть на їх структурно-граматичні особливості, засоби зв'язку між предикативними частинами. Поясніть вживання розділових знаків.

Завдання 2 Трансформуйте (де це можливо) сполучникові конструкції в безсполучникові. Чому деякі речення не піддаються відповідній трансформації? Встановіть семантико-синтаксичні відношення перебудованих речень і зіставте їх із відношеннями сполучникових конструкцій. Зробіть висновки.

Завдання 3. Визначте різновид безсполучникових конструкцій. Встановіть кількість предикативних частин і семантико-синтаксичні відношення між ними. Схарактеризуйте кожен з предикативних частин за співвіднесеністю: а) з двоскладним/односкладним; б) поширеним/непоширеним; в) повним/неповним; г) ускладненим/неускладненим реченням. Побудуйте лінійні схеми безсполучникових конструкцій.

Варіант 1 1. Гнуться клени ніжними колінами, Чорну хмару сріблять голуби (Рил.); Народ – мій Бог, йому я вірю (Сим.); У ровах вода, на городах – пісок (Харч.); Річка починається струмком, із струмків мільйонних – повінь річки (Гонч.); Добрі діти доброго слова послухаються, лихі – й дрючка не бояться (Нар. тв.). 2. Вночі прокидаюсь, сідаю на ліжко і напружено слухаю, як щось свердлить мій мозок, лоскоче серце (Коцюб.); То над Європою кислотні йдуть дощі, то раптом лазер проникає в гени (Підс.); Або зима буде холодною, або влітку засуха все спалить (Газ.); Вже день здається сивим і безсилим і домліває в зарослих ріка (Сим.). 3. Це правда: кров з каміння може змити дощ (Антонич); Сонце заходить – Катерина по садочку ходить (Шевч.);

Варіант 2 1. Ну, і пішов я ланами; там ешелони, сніги (Сос.); Вітер вороже б'ється у вікно – син його не лякається (Газ.); Кожушина сповзла з

Тодорчиного плеча, він побачив її руку, мускулясту, тверду, оголену вище ліктя (Харч.); Вогнем палає виднокруг, земля світлішає довкола (Воскр.); Поле не оране, вівці не лічені, пастух рогатий (Нар. тв.). 2. Навіть не оглядаючись, я знаю, що це іде хтось із небагатих людей (Стельм.); І я всміхаюся до всіх, і я їй ніжним голубом воркую (Олесь); Вітайте їх, і нехай вони надсилають до нас свої матеріали (Панч); Поки ми спускалися в долину, червоне сонце котилось краєм макітри (Коцюб.).